

İSLAM FETHİNDEN SELÇUKLU HÂKİMİYETİNE KADAR REY ŞEHİRİ'NİN SİYASÎ TARİHİ

*The Political History of Ray from the Islamic Conquest to the
Domination of Seljuks*

Aydın ÇELİK*

Akif RENÇBER**

ÖZET

Ortaçağ'da önemli bir merkez ve yerleşim yeri olan Rey şehri, bugünkü İran toprakları içinde yer almaktadır. Hz. Ömer döneminde fethedildikten sonra Emevîler, Abbâsîler, Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler, Sacoğulları, Ziyârîler, Büveyhîler ve Gaznelîler'in hâkimiyetine giren Rey şehri, Selçuklulara kısa süreliğine başkentlik de yapmıştır. Rey şehri değişik isimlerle anılmanın yanında farklı telaffuzlarla da tarihi metinlerde kendine yer bulmuştur. Bazen Cibâl, bazen Irak-ı Acem, bazen de Horasan bölgesi içinde değerlendirilen Rey, askeri, stratejik ve ekonomik açıdan önemli bir konumda bulunduğundan, şehir tarih boyunca önemli mücadelelere sahne olmuştur. Ayrıca Rey şehri bir dönem Abbâsî veliahtlarının valilik görevleriyle ön plana çıkmıştır. Görünüşte dinî sebeplere dayanan ancak esas itibarıyla siyasî olan isyanlar da bu dönemde Rey'e hâkim olan devletleri sürekli olarak uğraştırmıştır. İsyarlarda göze çarpan en belirgin unsur İranlılık kimliğidir.

Anahtar kelimeler: Rey, Cibâl, Horasan, Abbâsîler, İran

ABSTRACT

Ray located within the territory of Iran today was an important central and residential area during the Middle Ages. It was conquered during the Caliph Omar, then it was governed by Umayyads, Abbasids, Tahirids, Saffarids, Samanids, Sajids, Ziyarids, Buwayhids and Ghaznevîds. It was also the capital of state of the Seljuks for a while. The city of Ray has been called by different names and transcribed in different ways in the historical texts. It is sometimes considered within the borders of Jibal, Iraq-ı Ajem or Khorasan. Since the region was of military, strategical, and economical importance, it had been witnessed significant struggles through its history. Moreover, the city Ray came to the fore through governance of the Abbasids heir to the throne. Seemingly based on religious reasons, but political in their essence, uprisings continuously annoyed the sovereign governments of Ray. In these uprisings, it is obvious that the Iranian identity come into prominence as a distinguished issue.

Keywords: Ray, Jibal, Khorasan, The Abbasids, Iran.

* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü./Elazığ.

** Arş. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/Muş

GİRİŞ

İslam fethinden önce çok köklü ve kadim bir maziye sahip olan Rey (رے) şehri, farklı literatür ve dillerde değişik isimler almıştır. Anılan şehir Tovbit adlı kitapta “Rages”, Judit adlı kitapta “Ragau”, Zerdüştlerin kutsal kitabı Avesta’da “Raghd”, Bistun adlı kitapta “Raga”, Yunanca’da “Rhagoe”, “Rhaga”, “Rhageia”, Süryanice’de “Rai”, Ermenice’de “Rê”, Pehlevi’de “Rak”, “Rag”, “Rahg”, “Rai”, Avrupa dillerinde “Rages” gibi isimler verilmiştir¹. Eski Farsça Hahameniş kitabelerinde Rey şehrinin ismi “Raga” olarak geçmektedir². Sâsâniler ise bu şehre “Rey-i Erdeşir”, “Reyşehr”, “Ram-ı Firuz”, “Ram-ı Erdeşir” gibi isimler vermiştir³. İslam topraklarına dâhil edilmeden önce Medlerin, Perslerin, Makedonya Krallığının, Pişdâdîlerin, Eşkânîlerin, Sâsânîlerin hâkimiyeti altında kalmış olan bu şehir, istilalar, isyanlar ve depremler gibi doğal afetlerden zarar görmüştür. Bundan dolayı her defasında yeniden inşa edilmiştir.

Rey’in Müslümanlar tarafından fethedilmeden önceki siyasi hayatından bahsetmeden önce İslam coğrafyacılarının şehir hakkında kaydettikleri bilgileri ele almak yerinde olacaktır.

Yakubî, Rey şehrini⁴, Horasan ana yolu üzerinde *Cibal Bölgesi*⁵ dâhilinde ve şehir merkezinin ismi, *Muhammediye* olarak tarif etmektedir⁶.

¹ Muhammed Kasımzâde, *Yadname-i Taberi*, Müessesesi-i Mütalaat ve Tahkikat-ı Ferheng, Tahran 1369, s. 519.

² Mehdi Muhakkik, *Dovvomin Bist Goftar Der Mebahis-i Edebi ve Tarihi ve Felsefi ve Kelami ve Tarih-i Ulum Der İslam*, Tahran 1369, s. 219.

³ Ebû Hanife Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, (Çev. Mahmud Mehdi Damğani), Tahran 1383, s. 87; Kasımzâde, *Yadname-i Taberi*, s. 519.

⁴ Bazı kaynaklarda “Huvârü'r-Rey” adı verilen bir şehrin varlığından bahsedilir. İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, c. V, (Çev. Ahmet Ağırakça-Abdulkerim Özeydin-Yunus Apaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1985, s. 325. İbnü'l-Belhî’de ise “Reyşehr” tabiri kullanılmış bu şehir için: “Reyşehr, deniz kenarında bir kasaba olup Emir Feramurz b. Hudab kalesine yakındır...”. Bkz. İbn’ül Belhî, (*Farsname*) *Province Of Fars in Persia*, (Çev. G. Le Strange), The Royal Asiatic Society, Londra 1912, s. 61-62. Ayrıca bkz. İbnü'l-Belhî, *Farsname*, (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2008, s. 127-128. Söz konusu şehir ile bizim ele aldığımız Rey şehri farklıdır. Zira Rey deniz kenarında olmayıp Tahran’ın Güneyinde yer almaktadır. Bundan başka Yakut el-Hamevî’de de iki farklı Rey beldesi olduğu kayıtlıdır. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mücemü'l-Büldan*, c. III, Darü'l-Fikr, Beyrut (Trz), s. 116; İbn Fazlan, *Seyahatname*, (Çev. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınları, İstanbul 1995, s. 25.

⁵ Doğuda Horasan çölü ile Fars eyaleti, Batıda Azerbaycan, Kuzeyde Elburz Dağları, Güneyde Huzistan ile çevrili eyalettir. Bu isim eyaletin çok büyük bir kısmının dağılık olmasından ötürü verilmiştir. Bkz. R. Hartmann, “Cibal”, *MEBİA*, c. III, İstanbul 1982? s. 158.

İbn Fazlan'ın seyahatnamesinde, Tahran yakınlarında bir şehir olarak tarif edilen Rey şehri⁷, İbn Hurdazbih'in eseri *el-Mesalik ve'l Memalik*'te ise yeryüzünün merkezleri arasında gösterilmekte ve "Yaratılış olarak şehirlerin en güzeli Rey'dir. Buranın çok gizemli tarafları vardır" ifadesi ile tanımlanmaktadır⁸. İbn Rüsteh'in *Kitabu'l-A'lakin-Nefise* adlı eserinde dünya yedi iklim bölgesine ayrılmış ve Rey şehri dördüncü iklim bölgesi içerisinde tasnife tabi tutulmuştur⁹.

10. yüzyılın ikinci yarısında şehri ziyaret eden İbn Havkâl ise Rey şehri ile ilgili olarak; bulunduğu bölgenin en büyük şehri olduğunu, 1,5 fersah kare alana sahip olan şehrin güzel bir kalesi, etrafında büyük ticarethaneler, hanlar ve meskenlerin yer aldığı ve geniş bir caddesi olduğunu aktardıktan sonra buraya bağlı bazı köy ve kasabaların on bin kişiye varan büyük bir nüfusa sahip olduğunu, belirtmektedir¹⁰.

Yakut el-Hamevî'nin eserinde Rey şehri için şu bilgiler kayıtlıdır: "Rey, ülke başkentleri ve şehirlerinin gözdelelerinden birisi olarak meşhurdur. Meyvesi ve öteberisi boldur. Burası Cibal ülkeleri şehirlerinin ve hacca gidenlerin yolu üzerindeki bir istasyondur..."¹¹. *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib* adlı eserde Rey şehri için şu ifadeler yer almaktadır: "Rey mamur ve büyük bir şehirdir. Nüfusu kalabalık olduğu gibi çok tüccar vardır. Burası Cibal padişahının ikamet yeridir. Su yer altı kaynaklarından gelir. Burada pamuklu eşyalar, cübbe, pamuk, seramik, yağ ve şarap üretilir."¹². Eserde belirtildiği üzere Rey'in, çok canlı bir ticari hayata sahip olduğunu ve bağlı bulunduğu devlet için bir üretim tesisi vazifesinde bulunduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Ayrıca "Cibal padişahının ikamet

⁶ Yakubi, *Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002, s. 57; Muhammediye tabiri Abbâsî dönemine ait olup Abbâsîler döneminde Rey şehri anlatılırken ele alınacaktır.

⁷ İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 25.

⁸ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 146; Murat Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2002, s. 255-262.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Murat Ağarı, "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", *AÜİFD*, S. II, Ankara 2006, s. 195-214.; Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, s. 286.

¹⁰ Ebî'l-Kasım İbn Havkâl en-Nusaybî, *Kitâbu Süreti'l-Arz*, Beyrut, 1938, s. 378-379.

¹¹ Yakut el-Hamevî, *Mücemü'l-Büldan*, c. III, s. 116.

¹² V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 90-91; Bu eserin müellifi tam olarak belli değildir. İlk yapılan araştırmalar neticesinde Rusça basılmış daha sonra Minorsky eseri İngilizce olarak yayımlanmıştır. Eserin kaleme alındığı tarih 982-983 yıllarıdır ki Rey bu tarihlerde Sâmânoğullarından Büveyhoğullarına geçmiştir.

yeri” olarak tarif edilmesi şehrin önemli bir siyasi ve stratejik mekân olduğuna delalet etmektedir. Yine Kudame b. Cafer'in *Kitâbu'l-Harac* isimli eserinde İslam topraklarına dâhil şehirlerin ödedikleri vergi oranlarında Rey şehri, büyüklük olarak altıncı sırada yer almaktadır¹³. Abbâsiler döneminde kaleme alınan bu eser, Rey şehrinin İslam iktisadî hayatında önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Rey şehri İslamî dönemde bazı kaynaklarda Deylem ve Taberistan'a, bazı kaynaklarda da Horasan'a bağlı gösterilmiştir. Ancak müerrihlerin ve coğrafyacıların çoğu, Rey şehrini *Cibal* veya *Irak-ı Acem* bölgesi içinde saymışlardır¹⁴. Rey'in farklı coğrafi bölgeler içinde anılması, coğrafyacıların yaşadıkları zaman dilimi itibariyle insanlar ve devletler tarafından yörelere verilen isimlere göre değişkenlik göstermektedir. Örneğin Emevîler, Rey'in de içinde bulunduğu İran topraklarını Kûfe'den yönetirken bu bölgelere Arapça'da dili Arapça olmayanlara deneni *Acem* tabirini kullanarak buralara *Irak-ı Acem* bölgesi ismini vermişti. Bu durum Emevîlerin genel politikasının bir tezahürüydü. Abbâsiler dönemindeyse İran topraklarına müstakil vali ataması yapılmış ve Rey, Harun Reşid'in halifeliğinde Horasan bölgesi içinde kabul edilmiştir.

İbnü'l-Esir'in eserinde belirtildiği üzere, Rey şehri Fars hükümdarlarından olan Mehlail b. Kaynan döneminde inşa edilmiştir. Hatta Fars hükümdarlarından Keyumers'in iskân ettiği şehir hariç tutulursa yeryüzünde inşa ettirilen ilk şehir Rey'dir. Mehlail b. Kaynan Pişdâdîlerin hükümdarlarıdır. Yani Fars hükümdarlarının ilk tabakasını teşkil etmektedir¹⁵. Rey şehrinin tarihinin başlangıcı Aryalı kavimlerin muhacereti zamanına kadar varmakla beraber burası Medlerin en büyük şehri konumundaydı. Nitekim Büyük İskender, Daryus'u takip ederek Perslerin başkenti olan Ekbatan'dan Rey'e kadar gelip şehirde konakladığı ve buraya “*Europos*” adını vererek şehirde anıtlar yaptırdığı belirtilmektedir¹⁶.

¹³ Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, s. 310-311.

¹⁴ Kasımzâde, *Yadname-i Taberi*, s. 519.

¹⁵ İbnü'l-Esir Cezerî, *Tarih-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, c. I, (Çev. Abbâs Halilî, Ebû'l Kâsim Hâlet), Müesses-i Matbuat-ı İlmî, Tahran 1371, s. 237; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, c. I, s. 51; Yakut el- Hamevî'nin eserinde ise Rey'in Sâsâniler döneminde inşa edildiği bilgisi mevcuttur. Hamevî, *Mücemü'l-Büldan*, c. III, s. 117.

¹⁶ Kasımzâde, *Yadname-i Taberi*, s. 519; Muhakkik, *Dovvomin Bist Goftar*, s. 219; Raymond Furon, *İran*, (Çev. Galip Kemali Söylemezoğlu), Hilmi Kitabevi, İstanbul 1943, s. 34; Furon, *İran*, s. 34.

Sâsâniler döneminde Rey şehri mühim bir konumdayken Behram Çubin, şehirde Sâsâni hükümdarı Hüsrev Perviz'e karşı isyan edince, şehir büyük oranda tahrip edildi¹⁷.

Miladi V. yüzyılın sonları ile VI. yüzyılın ilk yarısında zaman zaman Rey şehri, Şark Süryani Kilisesi Piskoposları'nın karargâhı olarak kullanılmaktaydı¹⁸. Bu durum Rey'in Müslümanlar tarafından fethine kadar geçen sürede, iktisadî ve askeri alanda olduğu gibi dini merkez olarak da önemli bir konumu olduğunu göstermektedir.

Rey, tarihî ipek yolu üzerinde bulunmakta ve kuzeydeki Mazenderan bölgesinden gelen birçok yolun kavşak noktasında bulunmaktadır. Şehirde birleşen yollar ülkenin başka taraflarına yönelmektedir¹⁹. İpek yolu bilindiği üzere özellikle Ortaçağ'da sık kullanılan bir ticaret yoluydu. Bu güzergâh üzerinde bulunan şehirler zenginlikleri ile bilinirdi. Rey şehrinin bundan başka kuzeyden gelen yolların da birleşme noktası olması, bu şehrin çekiciliğini artırmakta ve bölgesinin anahtar şehri konumuna getirmektedir. Günümüzde İran toprakları içinde yer alan Rey şehri, Tahran'ın 7-8 km güney-güneydoğusunda Elburz dağlarının kuzeyindeki ovaya doğru uzanan küçük bir çıkıntı üzerinde yer almaktadır²⁰.

Rey Şehrinin Fethi ve Dört Halife Dönemi

Hız. Ebû Bekir döneminden itibaren Arap Yarımadası'ndan çıkmaya başlayan Müslüman Araplar, bu halife döneminde İran topraklarına girmeye başladılar ve nihaî zaferi Hız. Ömer döneminde gerçekleştirdiler. Köprü, Büveyb, Kadisiye, Nihavend savaşlarıyla İran topraklarının neredeyse tamamını fethettiler.

Müslümanların İran'ı fethetme sürecinde Sâsâni hükümdarı Yazdicerd, İran topraklarının hâkimiydi. İslamiyeti yaymak amacıyla sürekli fetih politikası içinde olan Müslümanlar en yakın komşuları ve çok eski zamanlardan beri ticarî münasebetlerle ilişki kurmuş oldukları Farslar ile bu kez savaş münasebetiyle karşı karşıya geldiler. Araplar, Köprü savaşı hariç Nihavend savaşına kadar sürekli Farslara karşı galip geldiler. Farslar için son umut olan Nihavend savaşı öncesinde Sâsâni hükümdarı Yazdicerd, Farsları bir araya getirmek için Rey şehrinin de içinde bulunduğu yerlerle irtibata

¹⁷ Muhakkik, *Dovvomin Bist Goftar*, s. 219.

¹⁸ Minorsky, "Rey", *MEBLA*, c. IX, İstanbul 1964, s. 721.

¹⁹ Osman Gazi Özgüdenli, "Rey", *TDVİA*, c. XXXV, İstanbul 2008, s. 40.

²⁰ Minorsky, "Rey", s. 721.

geçerek büyük bir ordu topladı²¹. Buna karşılık Hz. Ömer, Hemedan'ın fethinden hemen sonra görevlendirdiği Nuaym b. Mukarrîn aracılığıyla aldığı bilgi üzerine Rey şehrinde toplanmaya başlayan muhaliflere karşı Nuaym'a destek amacıyla Hemedan'dan takviye kuvvet istedi. Bütün bunların yanında Hz. Ömer'den gelen emir ile Nuaym'ın Rey üzerine, Semak b. Haris'in ise Azerbaycan'a gitmesi kararlaştırıldı. Böylece Rey fethedilirken olası destek de engellenmiş olacaktı.

Nuaym aldığı talimat üzere Rey'in fethedilmesi için girişimde bulundu. Rey şehri hâkimi Siyavuş, Araplara karşı şehri savunmak için Acem meliklerine haberler gönderdi. Destek gelmesi halinde savaşaacağını, aksi takdirde şehirden kaçacağını belirtti. Bu çağrı üzerine büyük bir ordu Rey'i savunmak amacıyla toplandı. Tarafların karşılaşmasını Hicri 22/miladi 642 yılı olayları arasında yer veren İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre; bütün bunlar yaşanırken Rey'i savunmak amacıyla toplanan Fars ordusu içinde Rey'deki ekin meselesinden dolayı Siyavuş ile arası bozuk olan Zeyn²² adlı bir şahıs hem ev halkını korumak hem de Siyavuş ile hesaplaşmak adına Nuaym'ın ordusunun önüne çıkarak ondan eman dilemişti. Zeyn'in verdiği bilgiler doğrultusunda Rey'de toplanan ordunun çok kalabalık olduğu, bunların ancak hile ile bertaraf edilebileceğini öğrenen Nuaym, onun isteği üzerine 2000 kişilik bir orduyu Zeyn'in komutasına verdi. Plan dâhilinde Nuaym savaşmaya başlayınca Zeyn, şehir çevresinde dolanarak savunmasız olan Rey şehrine girdi. Zeyn'in komutanlığında şehre giren Müslümanların tek bir seslerini duyan İranlılar hezimete uğrayarak mağlup oldular. Böylece Rey, Hz. Ömer döneminde Nuaym tarafından fethedildi²³ ve bu topraklar "Fey"²⁴ esasına göre değerlendirilmeye tabi tutuldu.

²¹ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 433; Dîneverî, *Ahbârü't-Tivâl*, s. 168.

²² Taberi'nin eserinde Zeyn adıyla belirtilen bu şahıs İbnü'l-Esîr'de ez-Zeynebî Ebû'l-Ferrahân olarak belirtilmiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. III, s. 29.

²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. III, s. 29-30; Şiblî Numanî, *Hz. Ömer*, c. I, (Çev. Talip Yaşar Alp), Hikmet Yayınları, İstanbul 1986, s. 272; Richard Nelson Frye, "The Period From The Arab Invasion To The Saljuqs", *The Cambridge History Of İnan*, Cambridge University, 1999, s. 19. Kaynaklar Rey'in fethinin kim tarafından yapıldığı konusunda hem fikir değildir. Taberi ve İbnü'l-Esîr'in eserlerinde, Rey'in, Nuaym b. Mukarrin tarafından fethedildiğini belirtilirken, Belâzurî'nin eserinde Urve b. Zeydî'l-Hayl et-Tai tarafından fethedildiğini kayıtlıdır. Ayrıca Halife Tarihi'nde Rey'in, Huzeyfe el-Yeman tarafından ilk olarak fethedildiği bilgisi mevcuttur. Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 454-455; Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Bizim Büro Basımevi, Ankara 2008, s. 193.

²⁴ Fey; en genel anlamda savaş veya sulh ile ele geçen yerlerden alınan menfaatlere verilen isimdir. Bu isim ilk olarak Hz. Peygamber döneminde Beni Nadir Yahudilerinin sürgün edilmesi olayında ortaya çıkmıştı. Beni Nadir'den ele geçen topraklar Haşr Suresinin

Nuaym, Rey'i fethettikten sonra şehrin idaresini savaşta destek veren Zeyn'e havale etti. Bununla ilgili olarak ona bir emannâme verdi²⁵. Zeyn'e şehrin yeniden imar edilmesini ve eski şehrin yıkılmasını emretti²⁶. Zeyn'in önderliğinde Rey halkı ile yapılan anlaşma bir süre sonra Rey halkının isyan edip anlaşma şartlarına uymamasıyla bozuldu. Rey'in itaat altına alınması maksadıyla Sad b. Ebî Vakkas öncülüğünde gönderilen kuvvet 25/645 yılında -Hz. Osman dönemine denk gelen bu hadisede- Rey şehrinde itaati sağladı²⁷.

Hız. Ömer, Rey fethedildikten sonra Sâsâni dönemindeki idarî taksimatı aynen muhafaza etmiş, Buna göre Rey, Azerbaycan bölgesi şehirleri içinde yer almıştır²⁸. Rey'in fethinde göze çarpan en önemli husus, eski idarî taksimat ve düzenin korunmasıdır. Bunun yanında tek değişen şey Rey'e Müslümanların idarî ve ekonomik anlamda hâkim olmalarıdır.

Emevîler Döneminde Rey Şehri

Hız. Osman döneminin son altı yılından itibaren fetihler yavaşlamış, Hız. Ali dönemiyle fetihlerde duraklama meydana gelmişti. Hız. Ali ile Muaviye arasında yaşanan iktidar mücadelesinde fetihlerin yapılamaması ve mevcut topraklardaki otorite eksikliği Hilafetin Muaviye ile birlikte Emevîlere geçmesinden sonra tekrar giderilmeye başlanmıştı. Beklide bundan dolayı Emevîlerin Rey şehrinde uğraştıkları en belirgin sorun isyanlar olmuştu.

Yezid b. Muaviye'nin vefatından sonra Rey ileri gelenleri mevcut antlaşmayı bozarak isyan ettiler. Bunun üzerine Kûfe valisi Amir b. Mesud, Muhammed b. Umeyr'i Rey'e gönderdi. İki taraf arasında yapılan savaşta

6-10. ayetleri nazil olunca ganimet esasına göre değil, Müslümanların ortak malı olarak Hız. Peygamber'in tasarrufunda kalmıştır. Hız. Ömer döneminde ilk olarak Sevad arazilerinin ele geçmesinden sonra uygulanmaya başlamış ve ümmet adına ganimet olarak dağıtılmayarak eski sahiplerinde bırakılmıştır. Gelirleri ise vergi olarak Müslümanlara verilecektir. Bu uygulama, başlangıçta sadece sulh ile ele geçen toprakların gelirlerinde kullanılırken, 642'den sonra savaşla ele geçen topraklarda da -bu topraklar içinde Rey şehrinin de bulunduğu İran toprakları bulunmaktadır- uygulanmaya başlanmıştır. Kısacası fey usulüne göre değerlendirilen topraklar, Müslümanların ortak malı olarak kabul edilerek eski sahiplerine tevdi ediliyordu. Ancak asil egemenlik, vergi ve sahiplenme açısından Müslümanların elindeydi. Bkz. Mustafa Demirci, "Abbâsilerde Toprak Sistemi", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001, s. 31-35.

²⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. VII, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 2001, s. 202; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. III, s. 29.

²⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. III, s. 30; Frye, "The Period From The Arab Invasion To The Saljuqs", s. 19.

²⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-Bıldân*, s. 457. Halife, Tarihi'nde, bu tarihte Rey'i itaat altına alan şahsın Ebû Musa olduğu belirtilmektedir. Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s. 202.

²⁸ Şibli Numânî, *Hız. Ömer*, c. II, s. 40-41.

Emevîler mağlup olunca Emevî hilafeti bu defa başka bir ordu ile bu isyana müdahale etti ve sonuçta Rey, 64/683-684 yılında tekrar itaat altına aldı²⁹.

Haricilerin isyanlarıyla uğraşan Emevîler, Kûfe'de başlayan şiddet olaylarını bastırsalar da, Hariciler rotayı İran topraklarına çevirdiler ve sonuçta Rey'i şehir sâkinlerinin yardımıyla ele geçirmeye muvaffak oldular³⁰. Bu olay karşısında Hem Haricileri hem de Rey halkını cezalandırmak adına harekete geçen Emevîler, 68/687 yıllarında kılıç zoruyla şehri yeniden itaat altına aldılar. Bu esnada şehirde ele geçen bütün teçhizat ve eşyalar ganimet olarak paylaşıldı³¹. Böylece Rey halkı, şehir ilk defa fethediliyor gibi bir uygulamaya tabi tutuldu.

Harici isyanlarından başka Emevîlerin politikalarının şiddetinden ötürü devlet adamlarının da isyanlara girişmesi söz konusu oldu. Irak valisi Haccâc b. Yusuf'un Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'a karşı başarı elde etmesinden sonra Abdurrahman'la yenilgiye uğrayanlardan birçoğu bu karışık ortamda Rey'i eline geçirmiş bulunan Ömer b. Ebi's-Salt'ın etrafında toplandı. Babası Ebi's-Salt'ın ve Rey ileri gelenlerinin ısrarı üzerine Ömer, Haccâc'a ve Kuteybe'ye karşı isyan etti. Durumu haber alan Horasan valisi Kuteybe, isyancıların üzerine harekete geçerek Ömer ile şiddetli çatışmaya girişti. Ancak çoğunluğu Temim kabilesinden olan Bedeviler, Ömer'e verdikleri sözden cayarak onu terk ettiler ve böylece Ömer yenilgiye uğrayıp kaçmak zorunda kaldı³². Nihayetinde bitmek bilmeyen isyanların bir tanesi böylece bastırıldı ve Rey şehrinde tekrar Emevî hâkimiyeti te'sis edildi.

Yukarıda bahsi geçen bütün bu isyanlar sonunda Emevîleri yıkan en büyük isyan dalgası nihayet gerçekleşmeye başladı. Bu isyan, Abbâsî Devleti'ni doğuran Ebû Müslim el-Horasânî'nin isyanından başkası değildi. Bu ihtilal/isyân vuku bulurken Emevîlerin Horasan'daki son valisi olan Nasr b. Seyyar'ın tüm çabası neticesiz kaldı. Horasan liderlerinden Kahtâbe, ihtilalin sınırlarını genişletmek adına Rey şehrini oğlu Hasan ile birlikte 131/748'de ele geçirdi. Kahtabe, Rey'de kaldığı 5 aylık sürede Ebû Müslim

²⁹ Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.324-325; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IV, s. 138; Cezerî, *Tarih-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, c. XI, s. 292.

³⁰Mehmet Çakırtaş, "Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 87.

³¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IV, s. 261; Çakırtaş, "Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri", s. 88.

³² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IV, s. 443-444; Çakırtaş, "Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri", s. 227-228.

ile irtibata geçmenin yanında şehre giriş çıkışları sıkı denetim altına aldı³³. Böylece Rey şehri de Abbâsî ihtilalinin boyunduruğu altına girdi. Abbâsî ihtilalinin gerçekleştiği zaman dilimi olan 132/749-750 yılında Rey şehrinin de içinde bulunduğu birkaç Horasan şehrinde sikke basımı ile ihtilalin ekonomik yükü çekilmeye çalışıldı³⁴.

Emevîler dönemine Rey şehri isyanlarla adını duyurdu. Şehir halkının hoşnutsuzluğu, Haricilerin faaliyetleri, Devlet adamlarının isyanları ve bütün bunların bir sonucu olan Ebû Müslim isyanı, Emevîlerin uyguladıkları politikanın bir eseridir. Bütün bu isyanlarda dolaylı veya direkt olarak bulunan Rey şehrinin demografik yapısının isyana elverişli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Emevî hâkimiyetindeki Rey şehrinin nüfusunun çoğunlukla Bedevilerden meydana geldiğini belirtmek gerekir. Bilindiği üzere Bedevilerin karakter yapısı ve hayat tarzları onların itaat altına alınmasını zorlaştırdığı gibi bir devletin bünyesinde yaşamaya elverişli değildir.

Abbâsîler Döneminde Rey Şehri

Emevî Devleti'nin yıkılıp yerini Abbâsî Devleti'nin almasıyla birlikte ilk devlete ait olan topraklar haliyle ikinciye intikal etti. Bu durumun ortaya çıkmasında Ebû Müslim el-Horasanî'nin başını çektiği Abbâsî ihtilali mühim rol oynamış ve amaç hâsıl olunca içinde Rey'in de bulunduğu İran topraklarındaki İslam hâkimiyeti Abbâsî ailesine geçti. Rey şehri için önemli olan bir husus var ki, o da Abbâsî ihtilalinin Horasan bölgesinde ortaya çıkmış olmasıdır³⁵.

³³ Muhammed b. Cerir Taberî, *Tarih-i Taberî*, c. X, (Çev. Ebû'l-Kasım Payende), Esatir, Tahran 1375, s. 4580; İbnu'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. V, s. 326-327; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. X, s. 70-72.

³⁴ Recep Uslu, "Horasan Tarihi", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, s. 164.

³⁵ Emevîlere karşı gizli politika yürüten Abdullah b. Abbas'ın torunu Muhammed'in dâilerine söylemiş olduğu şu ifade oldukça kayda değerdir: "*Küfe Ali, Basra Osman, el-Cezire Sadık Haruri, Şam Muaviye, Mekke-Medine Şeyheyn taraftarıdır. Siz Horasan'a gidin. Zira orada sağlam kalpli ve sağlam vücutlu insanlar vardır.*". Bkz. Hasan Yaşaroğlu, "Taberistan Zeydileri", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998, s. 65. Her ne kadar Rey, Harun Reşid döneminde Horasan bölgesine dâhil edilmişse de Horasan'a yakınlığı dolayısıyla Rey'i şifahi olarak bu bölge içinde sayabiliriz. Horasan bölgesi yeni fethedildiği için belli bir otoriteye bağlı değildi. Fethinden itibaren Rey, siyasi mücadelelerin bir süregelenlik halinde devam ettiği ve muhalif dalgaların bu durumun neticesinde mevcut otoriteye karşı devam edip durduğu bir şehir olarak tarihi süreçte karşımıza çıkmaktadır.

Ebû Müslim hac yapmak amacıyla izin aldığı halife Ebû Cafer'den olumlu yanıt alınca sekiz bin kişiyle yola koyuldu. Nişabur'dan Rey'e gelinceye kadar ordusunu dağıttı. Rey'e ulaştığında ise değerli mal varlığını şehre bırakarak hac yapmak üzere Ebû Cafer'e katıldı³⁶.

Ebû Cafer el-Mansur'un halifeliği döneminde (754-775) Rey şehri kısa bir süreliğine Simbat'ın hâkimiyeti altına girdi³⁷. Mecusi olan Simbat, Ebû Müslim'in öldürülmesi sonucu onun intikamını almak amacıyla isyan ederek Nişabur, Kumis ve Rey şehirlerini istila etti. Simbat, Rey'e ulaştığında şehirdeki Ebû Müslim'in hazinelerine el koyduktan sonra kadınları esir almış ancak tüccarlara dokunmamıştı. Destekçileri çoğunlukla Cibâl bölgesi halkıydı. Halife Ebû Cafer el Mansur bunun üzerine Cumhur b. Merrar el-İclî komutasında on bin kişilik bir ordu gönderdi. Bu ordu yaklaşık 70 gün süren isyanı bastırdı. Böylece Abbâsî idaresi Rey'de yeniden tesis edildi. Ancak Cumhur ganimetlerin bolluğu karşısında 138/755-756 yılında halifeye karşı gelerek Rey'de isyan bayrağı açtı. Halife bu defa Cumhur'un üzerine Muhammed b. Eş'as'ı gönderdi. Hilafet ordusu karşısında başarısız olan Cumhur, mağlup olarak Azerbaycan'a kaçmasına rağmen yakalandı ve öldürüldü. Böylece Rey'de kısa süre de olsa meydana gelen isyanlar bastırılıp Abbâsî otoritesi sağlandı³⁸. Simbat ve Cumhur'un isyanları daha çok Rey şehri ön plana çıkacak şekilde vuku bulmuş ancak uzun ömürlü olmamıştı. İlk isyanda, İranlılık kimliğinin Sâsâni geleneksel dini ile bir arada temel sebep olarak ortaya çıkmış olmasına karşılık, ikincisinde basit bir itaatsizlik örneğinin sergilendiğini görmekteyiz. Simbat'ın Mecusi olması ve akabinde yerli halktan destekçiler bulması Fars kimliğinin canlı olduğunu ve İran yerli halkının Arapları hâlâ kabullenmediğini ortaya koyar.

Ebû Müslim'in ihtilali sırasında özellikle Horasan topraklarında meydana gelen otorite boşluğunda birçok muhalif hareket meydana geldi. Bunlardan biri de kökeni son Emevî halifesi II. Mervan dönemine denk gelen ve Yahudi mezhebi olan İseviyye hareketidir. Karışık bir ortamda beklenen Mesih göreviyle ortaya çıkan Ebû İsa el-İsfahanî, taraftarlarının

³⁶ Taberî, *Tarih-i Taberi*, c. X, s. 4679-4680.

³⁷ Kasımzâde, *Yadname-i Taberi*, s. 520; Farhad Daftary, "Emevîler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Maveraünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler", (Çev. Mehmet Atalan), *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, c. IV, S. II, 2006, s. 146; C. Edmund Bosworth, *Historic Cities Of The Islamic World*, Leiden 2007, s. 447; Uslu, "Horasan Tarihi", s. 125; Simbat, Ebû Müslim'in büyük komutanlarından ve asıl adı "İspehbud Firuz" dur.

³⁸ Taberî, *Tarih-i Taberi*, c. XI, s. 4715-4718; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. V, s. 372-394; Abdulmelik Mücahid, *The History Of İslam*, c. II, Darüsselam, Riyad 2001, s. 292; Uslu, "Horasan Tarihi", s. 125.

çoğalmasında neticesinde bir ordu toplayarak Abbâsî halifesi Mansur'a karşı isyan etti. Halife Mansur'un sevk ettiği ordu, Rey civarında Ebû İsa'nın kuvvetleriyle karşılaştı. Ebû İsa askerlerine cesaret vermesine rağmen savaş meydanından kaçtı. Ancak daha sonra yakalandı ve öldürüldü³⁹.

Mansur döneminde Rey şehri "*Muhammediye*" ismiyle yeniden inşa edildi. Bu durum Rey şehri için bir dönüm noktasını teşkil etmektedir⁴⁰. Rey şehri İslamî dönem içinde Mansur dönemi de dâhil olmak üzere bu tarihe kadar ikinci defa inşa edildi. Şehrin yeniden inşa edilmesi, muhtemelen yönetimin istediği profilde bir vatandaş oluşturma gayretinin bir getirisidir. Yeni binalar ve mevcut yapıda alışkanlığı değişecek olan insanların isyan etme ve başkaldırı yönteminden uzaklaştırma gayreti söz konusu olabilir. Nitekim Rey şehri İslam fethinden bu yana defalarca mevcut otoriteye isyan etmişti. Abbâsîlere karşı yapılan isyan ise şehrin yeniden inşasından sadece 5 yıl önce gerçekleşmişti. Taberi'nin eserinde geçen bu bilgiye ek olarak yeni şehrin inşası yine Mansur döneminde olmakla beraber Mansur'un velihattı olan bir sonraki halife el-Mehdi tarafından 158/774-775 yılında tamamlandı⁴¹.

Mehdi veliahtlığında Horasan valisi olarak görev yaptı (758-768) ve bu süre zarfında Muhammediye'de ikamet etti. Şehrin yeniden inşasıyla birlikte yeni hükümet binaları, camiler inşa edilerek şehir mamur bir hale getirildi. Rey'de sikkelerin üzerinde de Muhammediye ismi bu tarihten itibaren yer aldı⁴². Rey şehrinin yeniden inşa edilmesi ekonomik açıdan Rey'i çekici kılmış beklide bu yüzdendir ki, coğrafyacıların eserlerinde Rey, mamur ve zengin bir şehir olarak tarif edilmektedir. Rey şehrinin coğrafya kitaplarında parlak tasvirinin birinci müsebbibi Mehdi'dir.

Mehdi'nin halifeliği döneminde 161/778 yılında Ebû Müslim'in torunu öncülüğünde Hurremiye hareketi⁴³ adı verilen bir isyan vuku buldu. İsyân bir

³⁹ M. Süreyya Şahin, "İsfahani, Ebû İsa", *TDVİA*, c. XXII, İstanbul 2000, s. 507.

⁴⁰ Kasımzâde, *Yadname-i Taberi*, s. 520; Hamevî, *Mücemü'l-Büldan*, c. III, s. 118.

⁴¹ Hamevî, *Mücemü'l-Büldan*, c. III, s. 118; İbrahim Artuk, "Abbâsîler ve Endülüs Emevîleri Zamanında Basılmış Mühim Sikkelerden Birkaçı", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, c. III, S.V-VI. 1953, s. 139.

⁴² Özgüdenli, "Rey", s. 40.

⁴³ Mazdek tarafından kurulan dinî harekete ve aşırı Şiîlerin tesiriyle gelişen İran kaynaklı Arap aleyhtarı değişik fırkalara verilen ad. Büyük ihtimalle Mecusilik ile eş anlamlı olarak kullanılan ve "iyi, isabetli din" anlamına gelen Bihdin isminden etkilenilerek Hürremdîniyye olarak da anılan fırkanın bu ismi almasının sebebi kesin olarak bilinmemektedir. Müslüman müelliflerin çoğu, firka mensuplarının her şeyi hoş ve mubah saydıklarını göz önünde bulundurarak kelimenin Farsça Hurrem (şen, neşeli) isminden geldiğini ileri sürerler. Aliev Saleh Muhammedoğlu, "Hürremiyye", *TDVİA*, c. XVIII,

müddet sonra Rey önlerine kadar ilerledi⁴⁴. Daha önce bahsedildiği üzere Ebû Müslim'in komutanlarından olan Simbat Rey'de isyan etmişti. Ebû Müslim'in isyanı Rey ve civarında iz bırakmış olmalı ki bu kez de onun torunu Horasan bölgesinde isyan ederek taraftar buldu. Bütün bunlar değerlendirildiğinde; halkın haraç vergisi⁴⁵ ile devlete bağlı olması, mevcut otoriteye baş kaldırmalarında bir sebep olarak sayılabilir.

Emevîler dönemiyle mukayese edildiğinde, Abbasîler döneminde Rey şehrinin daha farklı bir kimlik kazandığını söylemek mümkündür. Bunun en bariz örneği bazı veliahdların burada doğması ya da sefere çıktıklarında burayı dinlenme yeri olarak seçmeleridir. Nitekim Abbâsî halifesi Harun Reşid 20 Mart 763'de (7 Muharrem 146) Rey'de dünyaya geldi⁴⁶. Onun halifeliği döneminde (786-805) Muhammediye'de (Rey) bulunan darphanede dirhem kestirildi⁴⁷. Bu gelişmeler Rey şehrinin hem idarî hem de iktisâdî yönden gelişme kaydettiğini göstermektedir.

Harun Reşid halife olduktan sonra Horasan bölgesine vali olarak Ali b. İsa'yı atadı. Ali b. İsa, Rey şehrinin de içinde bulunduğu Horasan bölgesini idarede halka zulüm ve haksızlık yapıyordu. Bunu haber alan Harun Reşid, iki oğlu Kasım ve Me'mun ile birlikte 189/805'de Rey şehrine hareket etti ve şehirde dört ay kaldı. Harun Reşid'in Rey'e kadar gelmesi üzerine itaat etmekten başka çare bulamayan Ali b. İsa, değerli eşyalar, altın ve gümüş mücevherat, silah ve at gibi bir takım hediyelerle Rey'e hareket etti. Harun Reşid'e itaatini sunduktan ve bağışlandıktan sonra halife onu yeniden Horasan'a yolladı⁴⁸.

İbnu'l Esir'in verdiği bilgiye göre Rey şehri Harun Reşid döneminde Horasan bölgesine dâhil edildi. 177/793-794 yıllarında Harun Reşid, Horasan valisi Hamza b. Malik'i azledip yerine Bermekilerden Fadl b. Yahya'yı Horasan valiliğine tayin etti. Bu görevlendirmeye beraber Rey ve

İstanbul 1998, s. 500.

⁴⁴ Daftary, "Emevîler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran", s. 147.

⁴⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz: Cengiz Kallek, "Haraç", *TDVİA*, c. XVI, İstanbul 1997, s.71-88.

⁴⁶ Yakubî, *Ülkeler Kitabı*, s. 57; C. Edmund Bosworth, *Historic Cities Of The Islamic World*, s. 447; Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s. 561. Bu tarih, İbnu'l-Esir'de sadece bir ay farkla yıl aynı olmak kaydıyla belirtilmiştir. İbnu'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VI, s. 99.

⁴⁷ Artuk, "Abbâsîler ve Endülüs Emevîleri Zamanında", s. 140; Oğuz Tekin, "Sikke", *TDVİA*, c. XXXVII, İstanbul 2009, s. 180. Ayrıca bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara, 2002, s. 214.

⁴⁸ Taberî, *Tarih-i Taberi*, c. XII, s. 5336; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VI, s. 173; Abdulmelik Mücahid, *The History Of İslam*, s. 371.

Sicistan Horasan idarî bölgesi sınırlarına dâhil edildi⁴⁹. Bundan önce Rey, Cibal bölgesi içinde yer alıyordu.

Harun Reşid'den sonra Emin ve Me'mun arasında anlaşmazlık ortaya çıktı. Bu anlaşmazlığın sebeplerinden biri, Harun Reşid'in, Rey'den gönderdiği mektupta hem Rey valisinden hem de Emin'den hutbede Me'mun'un isminin Emin'den sonra zikredilmesini talep etmesidir⁵⁰. Halife Emin ile Me'mun arasındaki mücadelede Rey valisi olan Tahir b. Hüseyin, Me'mun'un yanında, Rey'de daha önce valilik yapan Ali b. İsa ise Emin'in yanında yer almaktaydı. Ali b. İsa, Rey'e on fersah⁵¹lık bir mesafeye ulaşınca Tahir, maiyetiyle istişare yaparak ne yapmaları konusunda fikrilerini beyan etmelerini istedi yanındakiler ise ona; Rey'de kalmasının hem kendisi hem de taraftarları için doğru bir karar olacağını belirttiler. Tahir onlara cevaben; düşüncelerinin isabetli olmadığını, Rey halkının çöl bedevileri ve köylerde yaşayan çapulcular olduğunu söyledi⁵². Emin ile Me'mun arasındaki bu mücadelede Rey şehri ve civarının Me'mun taraftarları için önemli olmasının yanında tedirginlik sebebi de sayılması, Tahir'in de açıkça dile getirdiği gibi Rey'in demografik yapısı ile alakalıdır.

Neticede iki taraf arasında meydana gelen savaşta Tahir'in ordusu sayıca az olmasına rağmen başarılı oldu. Daha sonra Emin bir hamle daha yaparak Abdurrahman b. Ceble Enbari'yi, Tahir'in üzerine yolladı ve Rey ile Hemedan arasında gerçekleşen bu savaşta yine Tahir b. Hüseyin galip geldi. Tahir bu galibiyet ile Rey'de hâkimiyetini kesinleştirdi⁵³.

Abbâsî halifesi Me'mun, Horasan'dan Irak'a hareket ettiği zaman Rey'de günlerce konaklayarak Rey halkının şikâyetleri üzerine haraç vergisi üzerinde bir miktar indirim yaptı⁵⁴. O döneme kadar on iki milyon olan Rey'in vergisi Me'mun'un (813-833) iki milyon dirhem indirim yapmasıyla

⁴⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VI, s. 129.

⁵⁰ Kasımzâde, *Yadname-i Taberi*, s. 520.

⁵¹ Fersah: Denizcilikte kullanılan 3 deniz miline eşit uzaklık birimidir. Yaklaşık olarak 6 km'dir. Bkz. Walter Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. 76.

⁵² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VI, s. 205-213.

⁵³ Ebû Said Abdülhayy b. Dahhâk b. Mahmud Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, (Thk. Abdülhayy Habibi), Dünya-yı Kitap, Tahran 1363, s. 166-167; Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s. 569; Dîneverî, *Ahbârü't-Tivâl*, s. 439-441; Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, (Thk. Abdülhüseyyin Nevaî), Emir Kebir, Tahran 1364, s. 308; Kasımzâde, *Yadname-i Taberi*, s. 520.

⁵⁴ Hamevî, *Mücemü'l-Büldan*, c. III, s. 118; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VI, s. 345.

on milyon dirheme indi⁵⁵. İbn Hurdazbih'e göre Horasan bölgesinin en yüksek haraç miktarı o tarihlerde Rey şehrine aitti⁵⁶. Horasan'ın toplam geliri yaklaşık elli milyon dirhem olduğu göz önüne alındığında, Rey'in bu miktarda büyük pay sahibi olduğu aşikardır.

201/816-817 yılında Rey'de çok büyük bir kıtlık meydana geldi ve bu kıtlık neticesinde pek çok kimse açlıktan öldü. Bu doğal afetten başka 241/855-856 ve 249/863-864 yıllarında Rey'de büyük depremlerin meydana geldiği, bu nedenle de şehrin birçok evinin yıkılması neticesinde birçok kişinin hayatını kaybettiği belirtilmektedir⁵⁷.

Şiîliğin kollarından biri olan İsmailîler⁵⁸ dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren İran topraklarına kadar yayılmıştı. İlk olarak Cibâl bölgesinde faaliyetleri resmen başlamış ve ilk daîleri olan Hallaf el-Haccac ilk karargâhını Rey şehrinde kurarak davete başlamıştı⁵⁹. İlk İsmailî karargâhının Rey'de kurulmuş olması, bu oluşumun Rey'de büyük bir taraftar kitlesine kavuştuğunu göstermektedir. Nitekim Yakut el-Hamevî, Rey şehrindeki mezhepsel dağılımıyla ilgili olarak; kahir ekseriyetinin Şiâ mezhebinden olduğunu belirtmektedir⁶⁰. Zira dâî hareket sistemine göre girişimde bulunma, devlet otoritesinden hoşnut olmayan topluluklar arasında yeni bir kurtuluş reçetesi olarak kabul gördüğünden her zaman taraftar bulur. Nihayetinde Rey'de bu tarihe kadar Abbâsî otoritesine karşı çoğunlukla Sâsâni kalıntılarına ait isyanlar yerini yavaş yavaş Şiî karakterli isyanlara bırakacaktır.

Abbâsî halifesi Mutemid, (870-892) oğlu Cafer'i birinci veliaht olarak tayin ederken ağırlıklı olarak Arapların yaşadığı toprakları ona verdi. Rey şehrinin de içinde bulunduğu Hindistan ve Türkistan bölgelerinin büyük çoğunluğunun idaresini de ikinci veliaht Muvaffak'a verdi⁶¹. 261/875 yılında Rey'in idaresi daha sonra halife olacak Muvaffak'a geçti⁶².

⁵⁵ Belâzurî, *Fütühu'l-Büldân*, s. 460.

⁵⁶ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 41.

⁵⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VI, s. 295, c. VII, s. 73-110; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XI, s. 27; Cezerî, *Tarih-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, c. XVII, s. 246-291.

⁵⁸ İsmail b. Cafer es-Sadık'a nispet edilerek varlığını günümüze kadar sürdüren bir Şiî mezhebidir. Bkz. Mustafa Öz, "İsmailiyye", *TDVİA*, c. XXIII, İstanbul 2001, s. 128.

⁵⁹ Daftary, "Emevîler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran", s. 151; Farhad Daftary, *The İsmâ'îlis*, Cambridge University, 1999, s. 120.

⁶⁰ Hamevî, *Mücemü'l-Büldân*, c. III, s. 117.

⁶¹ Saim Yılmaz, *Mutazid ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2001, s. 70.

⁶² Abbâsî halifelerinin veliahtları, genellikle Horasan bölgesinde valilik görevi yapanlar arasından seçilmiş veya iş başına gelmiştir. Me'mun, Müktefî, Muvaffak bu duruma örnek

271/885 yılında halife Mutemid, Türk asıllı komutan Ezgütekin'i Muhammed b. Zeyd ile mücadele etmek amacıyla görevlendirmiş o da bu mücadele de Rey'i ele geçirerek halkından bir milyon dirhem almıştı. Ayrıca Rey ve civarına bir miktar kuvvet bırakmıştı⁶³.

Halife Mutazid (892-902) Cibal bölgesinde 209-283/825-897 yılları arasında hüküm süren Dülefililer⁶⁴ üzerine düzenlemiş olduğu ikinci seferin hemen ardından 281/895'te vezir Ubeydullah b. Süleyman'ı daha sonra meydana gelen olaylardan çıkardığımız üzere İsfahan'a sefer yapmak için Rey'e göndermiştir⁶⁵. Vezir Ubeydullah'ın İsfahan üzerine yapılacak seferde önceden Rey'e yollanması bölgede hüküm sürmek ve üstünlük sağlamak açısından Rey'in stratejik konumunun önemine işaret eder. Zira anladığımız kadarıyla Rey şehri, İsfahan'ın ele geçirilmesi için bir üs veya ordugâh olarak kullanılacaktır.

Kısa süren Muvaffak döneminde Rey'in kontrolü, Horasan'a vali tayin edilen Râfi b. Herseme'ye geçti. Ancak o, halife Mutazid'in (892-902) emrine karşı geldiği için Horasan valiliğinden azledildi ve yerine Dülefi Emiri Ahmed b. Abdülaziz atandı. Râfi'nin Rey'den uzaklaştırılması ve yakalanması için Rey'e hareket eden Ahmed b. Abdülaziz, Râfi'nin 279/893'te Gürcan'a kaçmasını sağladı⁶⁶. 279/893'te Dülefi emîrinin ölmesiyle Râfi, şehri tekrar ele geçirdi ve bu yılın sonuna kadar Rey'de ikamet etti⁶⁷. Kaynaklarda belirtilmemesine rağmen anlaşıldığı kadarıyla kısa bir süre Rey'in yönetimi Abbâsîler adına Dülefililerde kaldı.

Dülefi emîri Ahmed b. Abdülaziz'in ölümünden sonra yerine oğlunun geçmesini fırsat bilen Râfi, derhal Rey üzerine saldırdı ve burayı ele geçirdi. Bunun üzerine halife Mutazid'in, oğlu Ali'yi bir ay sonra Rey üzerine

teşkil eden halifelerdir. Oysa bunların bir de rakipleri vardır ki onlar birinci veliahttır. Horasan bölgesine gönderilen halife çocukları ikinci veliaht olarak tayin edilmekte olmalarına rağmen bazen ordunun gücünden bazen de devlet adamlarının yardımlarıyla başa geçmektedir. Burada içinde Rey şehrinin de bulunduğu Horasan bölgesinde bulunan veliahtların arkalarına aldıkları gücün ne olduğunu iyi analiz etmek gerekmektedir.

⁶³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 351; Yaşaroğlu, "Taberistan Zeydileri", s. 96.

⁶⁴ Hanedan adını Abbâsî kumandanlarından Ebû Dülef Kasım b. İsa el-İclil'den alır. Kerec, Burç, Dinever, Hemedan, Nihavend ve İsfahan ile civarında hüküm sürmüşlerdir. Bkz. Ahmet Nedim Serinsu, "Dülefililer", *TDVİA*, c. X, İstanbul 1994, s. 21.

⁶⁵ Yılmaz, *Mutazid ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, s. 90.

⁶⁶ İbn İsfendiyar, *History of Tabaristan*, c. II, (Çev. Edward, G. Browne), Leiden 1905, s. 190; Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 183.

⁶⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 382; Yılmaz, *Mutazid ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, s. 83-87.

yollaması üzerine Râfi burayı terk etmek zorunda kaldı.⁶⁸ Ali'nin Rey bölgesinde vali olması kısa sürede meyvelerini vermiş ve Râfi'nin Rey valisi Hasan b. Ali Kure 1000 kadar adamıyla Ali'ye gelerek emân diledi. Böylelikle Rey, 280/894'te bir daha Abbâsî hâkimiyetine girmiş oldu.⁶⁹ Abbâsîler merkezden uzak yerlere gönderdikleri valilerin buldukları bölgelerde bir süre sonra kendi başlarına hareket etmelerinden dolayı hep sıkıntı içinde oldular. Neticede buralara askeri seferler yapma mecburiyeti hâsıl oluyordu. Benzer problemler merkezden (Bağdat) uzak olması dolayısıyla Rey'de de yaşanırdı.

Halife Müktefi (902-908), babası Mutazıd gibi hem doğuda hem de batıda başarı elde edemedi. Sadece batıda muvaffakiyet elde eden Müktefi'nin doğuda başarılı olamamasının ana etkeni Abbâsî orduları genel komutanı Bedir ile arasında veliaht iken yaşadığı husumettir. Müktefi, Fars bölgesinde bulunan Abbâsî orduları başkomutanı Bedir'i aralarında husumet bulunan vezir Ubeydullah'ın teşvikiyle öldürmüştü. Bunun öncesinde Bedir'in yanında bulunan üst düzey ordu komutanlarını Bedir'in gücünü azaltmak adına yanına çağırarak onlara hilatler giydirdi. Askeri açıdan bu durum elbette doğuda bir boşluk doğurdu ve bunun etkisiyle oluşan otorite eksikliği Abbâsîler için doğuda başarısızlığı tetikledi. Bölgede etkin olan Sâmânî lideri İsmail b. Ahmed'in eski komutanlarından olan Muhammed b. Harun Zeydiler ile işbirliği yaparak Rey şehrini yukarıda izah ettiğimiz sebepten kaynaklı kolayca ele geçirmişti. Ancak bundan önce batı ile ilgilenmesinden dolayı Müktefi ancak dört ay sonra Hakan el Müflihî komutasında bir orduyu Rey'e yollayabildi. Fakat bu ordu herhangi bir başarı elde edemedi⁷⁰. Böylelikle babası Mutazıd'ın binbir zorlukla elde ettiği Rey şehri doğuda elden çıkan ilk toprak parçası oldu.

İsmail b. Ahmed'in Rey'de tasarrufta bulunmasından evvel bölgede zaten otoritesi zayıflamış olan Abbâsî hilafeti, Rey valiliğine 6 Aralık 902'de (2 Muharrem 290) İsmail b. Ahmed'i tayin etti⁷¹. Bu valilik görevi daha önce direkt olarak Abbâsîlere bağlı ya da yarı müstakil bir anlayışta olmamıştı. Zira İsmail b. Ahmed daha sonra Rey'e kendisi de bir vali atamıştı. Ayrıca toplanan vergiler bu vali aracılığıyla İsmail b. Ahmed'e ulaştırılıyordu. Vali

⁶⁸ İbn İsfendiyar, *History of Tabaristan*, c. II, s. 191.

⁶⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 390; Cezerî, *Tarih-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, c. XVIII, s. 301.

⁷⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 430-434; Yılmaz, *Mutazıd ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, s. 288-289.

⁷¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 440; Yılmaz, *Mutazıd ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, s. 291; Amir Hasan Sıddıqî, *Caliphate and Sultanate*, Camiatu'l- Falah, Karachi, 1963, s. 82.

ataması ve vergi gelirlerinin tahsili açıkça Abbâsîlerin Rey'deki hâkimiyetinin sonlandığını göstermektedir. Ancak bu durum sürekli gelgitler ile Abbâsî hilafetinin bölgede kısmen de olsa söz sahibi olmasının önünde engel teşkil etmedi. Zaman zaman da olsa Abbâsîler bölgedeki söz haklarını hanedanların çarpışması üzerinden devam ettirdiler.

Tâhirîlerin ve Zeydîlerin Rey'de Mücadelesi

Tahir b. Hüseyin, Harun Reşid döneminde Horasan valisi Me'mun'a bağlı olarak Rey valiliğine tayin edilmiş ve daha sonra Emin ile yaptığı hilafet mücadelesinde Me'mun'a sağladığı önemli ölçüdeki destekle onun halife olmasını sağladı. Bu süreçten sonra Tahir b. Hüseyin halife tarafından öldürülme korkusuyla Horasan valiliğine tayin edilmesini sağlayarak 205/821'de Tâhirî hanedanının temelini atmış oldu⁷².

Diğer yandan Hazar Denizi'nin güneyindeki bölgede etkili olan Zeydîler, nüfuz sahalarını Taberistan'a yayınca bölgede bağımsız bir devlet kurabildiler. Taberistan'ın çoğunlukla dağlık ve ormanlık araziye sahip olmasının yanında kuzeyinde Hazar denizinin bulunması Zeydîlerin bölgeden çıkıp yayılabilmesi için başka çarelere başvurmasına neden oldu. Bu durumda Taberistan'ın hemen yanında yer alan Rey şehrinin Zeydîlerin buldukları bölgeden çıkabilmeleri için stratejik bir konumda yer alması, Zeydîlerle Tâhirîlerin mücadelelerinin başlamasına neden oldu. Zeydîler 249/864 yılı içinde harekete geçerek Rey üzerine askeri bir birlik gönderdiler⁷³. Bu yılın sonunda Rey, Zeydî lideri Hasan b. Zeyd ile aynı ismi taşıyan bir akrabası tarafından fethedildi. Tâhiroğullarının valisi şehirden kovuldu yerine Muhammed b. Cafer, Rey'e vali tayin edildi⁷⁴. Böylece Rey ilk defa Zeydîler'in kontrolüne geçmiş oldu.

Zeydîler'in atadığı bu validen halk memnun kalmadı. Bu arada halife Mustain duruma müdahale etmek istediye de gönderdiği ordu Tahir b. Hüseyin'in egemenlik sınırı olan Hemedan'dan öteye geçmedi. Zeydîler'in bu çıkışı Tahir b. Hüseyin'in gönderdiği ordu ile aynı yıl sonlandırıldı ve Rey tekrar Tâhiroğullarının hâkimiyetine girdi. Zeydîler kısa bir süre sonra

⁷² Hasan Kurt, "Tahiriler", *TDVİA*, c. XXXIX, İstanbul 2010, s. 403. Tahir b. Hüseyin iki yıllık Horasan valiliğinde bağımsız hareket ederek, bastırıldığı parada halifenin adını kullanmadı ve hutbelerde halifenin adını zikretmedi.

⁷³ İbn İsfendiyar, *History of Tabaristan*, c. II, s. 166.

⁷⁴ İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 115; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XI, s. 32; Cezerî, *Tarih-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, c. XVII, s. 299-300; Hasan Kurt, *Tâhiroğulları*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002, s. 106; Aydın Çelik, "Deylem'de İslamiyetin Yayılması ve Zeydiler", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, c. VII, S. I, Elazığ 2010, s. 32.

Rey'i ele geçirmiş ancak Tâhirîler buna karşılık vererek şehre tekrar hâkim oldular. Zeydîler bir kez daha kararlıkla harekete geçerek bu defa Cüstan adlı bir Deylem'li ile beraber 251/866'da Rey'i ele geçirerek şehirdeki Tâhirî yöneticisini kovdular.⁷⁵

Zeydî hareketi gün geçtikçe büyüdüğü için halife olaya bizzat müdahale ederek Musa b. Boğa'yı 252/867 yılında görevlendirdi. Bu tarihte Rey tekrar Abbâsî egemenliğine girmiş oldu.⁷⁶ Ancak Musa b. Boğa'nın, halife Mu'tezz'in emriyle Bağdat'a çağırılması sebebiyle savunmasız kalan Rey bölgesi, 255/870'de tekrar Zeydîler'in egemenliğine girdi. Bunun üzerine yeni halife Mutemid bir ay sonra Hasan b. Zeyd üzerine tekrar Musa b. Boğa'yı yolladı. Musa, Rey'i 257/872'de Zeydîlerden aldıktan sonra 258/873'de Zeydîler tekrar şehri ele geçirdiler.⁷⁷ Böylece Abbâsî halifelerinin bizzat müdahale etmesine rağmen nihai sonuç elde edilemedi. Çünkü hilafet merkezinde istikrar yoktu. Öyle ki 249/864'den 258/873'e kadar geçen sürede Abbâsî hilafetinde tahta geçenler üç kez değişti. Bu şartlarda Zeydîler ile Rey'de mücadele safhası artık Saffaroğullarına intikal etti.

Saffaroğullarının Hâkimiyetinde Rey Şehri

258/873 yılında Tâhirîlerin bölgede Zeydîler ile mücadelesi sonucu gittikçe zayıflamasıyla daha önce Sistan'da ortaya çıkan Yakub b. Leys Nişabur'u alarak Tâhirîlere son verdi.⁷⁸ Yakub b. Leys, halife Mutemid'e mektup yazarak Taberistan'daki Alevi (Zeydî) hâkimiyetine son vermek istediğini belirtti. Halife istemeyerek de olsa ona Horasan valiliğini verdi.⁷⁹ Böylece Horasan bölgesinde Saffaroğullarının⁸⁰ mücadele safhası başlamış oldu.

⁷⁵ Cezerî, *Tarih-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, c. XVIII, s. 42; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 115; Kurt, *Tahiroğulları*, s. 106-108; Yaşaroğlu, "Taberistan Zeydîleri", s. 82-83.

⁷⁶ İbn İsfendiyar, *History of Tabaristan*, c. II, s. 179.

⁷⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 201; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XI, s. 60; Kurt, *Tahiroğulları*, s. 108-109.

⁷⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 218; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XI, s. 72; Kurt, *Tahiroğulları*, s. 115.

⁷⁹ Yaşaroğlu, "Taberistan Zeydîleri", s. 86.

⁸⁰ Doğu İran'da Sistan bölgesinde hüküm süren İslam hanedanı olan Saffariler 861-1003 yılları arasında varlık göstermişlerdir. Siyasi alanda Sistan'dan başka Gazne, Nişabur, Fars gibi yerleri ele geçirerek hâkimiyet alanlarını genişletmiş, yeni Fars edebiyatının oluşmasında önemli rol oynamışlardır. Gazneli Mahmud tarafından bu devlete son verilmiştir. Bkz. Erdoğan Merçil, "Saffariler", *TDVİA*, c. XXXV, İstanbul 2008, s. 464-465.

Yakub b. Leys ile daha önce Sistan'da hâkimiyet mücadelesine giren Abdullah el-Siczi ve kardeşleri, Yakub'un Nişabur'u almasıyla Hasan b. Zeyd'e sığındı. Yakub, 259/874'de Taberistan üzerine yürüdü ve Rey'de bulunan Abdullah ve kardeşlerini ele geçirdi⁸¹. Bu olaydan sonra halife Mutemid, Yakub b. Leys'in Rey valiliğini onaylamadığını kendisine bildirdi⁸².

Tâhirîler'e verilen Rey valiliğine karşılık boş durmayan Yakub b. Leys, Abbâsî halifesi üzerinde kurduğu baskı sonucu istediğini 260/875 yılı sonlarına doğru elde etmeyi başardı. Tekrar Rey valisi olan Yakub'un isteklerine sınır koymaması ve hilafet merkezi ile çatışması sonucu 261/876 yılında hilafet nezdinde Rey valiliği görevini kaybetti. Bu görev her ne kadar Tâhirîler'e tekrar verilmişse de bölgeyi Bağdat'tan yönetme isteğinden dolayı Rey, Saffaroğulları ile Zeydîler'in hâkimiyet alanı içinde kaldı. Nitekim Yakub b. Leys Horasan bölgesi şehirlerinden 261/876 yılında vergi toplamaya devam ediyordu⁸³.

Ali'nin Rey valiliğinden sonra bu görev, Saffârî sülalesinden olan Amr b. Leys'e verildi. Burada yarı müstakil bir idare söz konusu olmakla beraber Abbâsîlere bağlılığın (Hutbede halifenin ismini başta okuma, merkeze asker ve vergi gönderme gibi.) devam ettiğini görmekteyiz⁸⁴. Amr b. Leys, daha önce Horasan valisi olan ve Abbâsî hilafetinin itaatinden çıkan Râfi b. Herseme'yi bölgeden uzaklaştırma ve öldürme görevini yerine getirerek Rey'i Saffaroğulları'nın idaresi altına sokmayı başardı (283/897)⁸⁵.

Halife Mutazid'in, Saffaroğullarından Amr b. Leys'i, Rey'e vali olarak ataması, bu bölgede gücü açıkça daha fazla olan Sâmânî lideri İsmail b. Ahmed'i rahatsız etti. İki taraf arasında Horasan hâkimiyeti için yapılan savaşta İsmail b. Ahmed galip gelerek Amr b. Leys'i esir aldı. Bu olaydan sonra Horasan, İsmail b. Ahmed'e verildi⁸⁶. Böylelikle Saffaroğullarının

⁸¹ Yaşaroğlu, "Taberistan Zeydîleri", s. 87; Kurt, *Tahiroğulları*, s. 116.

⁸² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 240.

⁸³ Kurt, *Tahiroğulları*, s. 162-164.

⁸⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 403; Hasan Kurt, "Sâmânîoğulları Hükümdarı İsmail b. Ahmed'in Hâkimiyet Mücadelesi", *AÜİFD*, c. XLV, S. I, 2004, s. 5-6; Yılmaz, *Mutazid ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, s. 101.

⁸⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 405.

⁸⁶ Sir Jhon Malcolm, *Tarih-i Kâmil-i İran*, c. I, (Çev. Mirza İsmail Hayret), Tahran 1380, s. 186; Kurt, "Sâmânîoğulları Hükümdarı İsmail b. Ahmed'in Hâkimiyet Mücadelesi", s. 6-10. Her ne kadar Harun Reşid döneminde Rey Horasan'a bağlanmışsa da kaynaklarda İsmail b. Ahmed'e Horasan içinde Rey'in verildiği bilgisi bulunmamaktadır. Zaten daha sonra Müktefi döneminde ayrıntılı olarak Rey'in Sâmânîoğullarına bırakılması meselesi kaynaklarda

Rey'deki faaliyetleri uzun ömürlü olmadı. Bunun nedeni halifenin, Saffârîlerin Horasan bölgesindeki faaliyetlerine sıcak bakmamasıdır.

Sâmânî ve Sacoğullarının Hâkimiyetinde Rey Şehri

İsmail b. Ahmed ile Sâmânîoğulları 290/902'den itibaren ele geçirdikleri Rey şehrini zaman zaman kaybetmeler de Rey'de hâkimiyetlerini 315/928'e kadar devam ettirdiler. İsmail b. Ahmed, Horasan topraklarını ele geçirdikten sonra daha önce Tâhiroğullarının elinde bulunan Taberistan'ı Zeydîler'den almak için Muhammed b. Harun'u görevlendirdi. Muhammed b. Harun, Zeydî lideri Muhammed b. Zeyd ile girdiği savaşta önce mağlup olup geri çekildiyse de daha sonra Zeydîler'in ganimet toplamasını fırsat bilerek ikinci defa saldırıp savaştan galip ayrıldı. Bu başarı üzerine İsmail b. Ahmed, Muhammed b. Harun'u Taberistan'ın yönetimine verdi. Muhammed b. Harun bu başarıyı elde ettiği sırada Rey'de Kertemiş et-Türkî (کرتمش ترک) adlı bir Türk vali bulunuyordu. Bu vali halka son derece kötü muamelede bulunduğundan Muhammed b. Harun'u kendileri için kurtuluş olarak gören Rey halkı ona burayı alması için mektuplar yolladılar. Bu davet üzerine Muhammed b. Harun 290/902 yılında Rey'de hilafet ordusuyla girdiği mücadelede halifenin komutanları ve kardeşi ile oğlunu öldürüp Rey'i ele geçirdi⁸⁷. Yukarıda belirttiğimiz gibi Rey'de 290/902 yılında hilafet ordusundan bir komutanın olması 283/897 yılında İsmail b. Ahmed'e verilen Horasan toprakları içinde Rey'in bulunmadığının göstergesidir. Muhammed b. Harun böylece Sâmânîoğullarının itaatinden çıktı. Abbâsî hilafetine son derece bağlı olan Sâmânîoğullarına ve Abbâsî hilafetine düşman olan Zeydîlere bağlılığını ilan eden Muhammed b. Harun'un bu hareketi ile Rey, Zeydî hâkimiyetine girmiş oldu. Bizzat halifenin tayin ettiği valiyi öldürüp Rey'e giren Muhammed b. Harun'a karşı İsmail b. Ahmed halife tarafından Rey şehrinin tekrar Abbâsî hâkimiyeti altına sokulması için görevlendirildi. İsmail b. Ahmed 8 bin kişilik bir ordu ile Rey'e gelerek Muhammed b. Harun'u ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra şehri kolayca ele geçirdi. Harun mağlup olduktan sonra Deylemliler'in yanına sığındı⁸⁸.

mevcuttur. Burada Rey'in şimdilik Horasan bölgesi dışında değerlendirildiğini belirtmek yerinde olur.

⁸⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 419-431; Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 323; Cezerî, *Tarih-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, c. XIX, s. 36; Kurt, "Sâmânîoğulları Hükümdarı İsmail b. Ahmed'in Hâkimiyet Mücadelesi", s. 10; Sıddîqî, *Caliphate and Sultanate*, s. 82.

⁸⁸ Cezerî, *Tarih-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, c. XIX, s. 41; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 435.

İsmail b. Ahmed Rey şehrini ele geçirdikten sonra savaş meydanından kaçan Muhammed b. Harun'un yakalanması ve teslim edilmesi şartıyla Baris el-Kebir'i Cürcan'a vali tayin etti. Harun çok geçmeden yakalanarak hapse atıldı ve burada vefat etti⁸⁹.

Muhammed b. Harun'un öldürülmesinden sonra Rey ileri gelenleri, Muhammed b. Zeyd et-Talibi ile yazışmaya başladı. Neticede Rey halkı, şehri, Muhammed b. Zeyd'e teslim ettiler. Bunun üzerine İsmail b. Ahmed de büyük bir orduyla Muhammed b. Zeyd'in üzerine yürüyerek onu mağlup etti⁹⁰.

Cürcan, Taberistan ve Rey valiliğini elinde bulunduran Baris, buralardan vergi olarak topladığı İsmail b. Ahmed'e göndermek üzere yola çıktığında onun ölüm haberini alınca (294/907) göndermekten vazgeçti. Sâmanîlerin yeni hükümdarı olan Ebû Nasr Ahmed, Baris üzerine harekete geçince Baris, Müktefi'den sığınma talebinde bulundu. Müktefi'nin izin vermesi üzerine bölgede oluşan kısa süreli otorite boşluğu, Ebû Nasr tarafından dolduruldu⁹¹. Rey 294/907'den 303/916'ya kadar Sâmanî idaresinde kaldı.

Azerbaycan'da hüküm süren Sacoğullarının 289/901 yılında hükümdarı olan Yusuf b. Ebi's-Sac, halife Muktedir Billah'ın onayı ile o dönemde Sâmanoğullarının elinde bulunan Rey şehrini herhangi bir mukavemetle karşılaşmaksızın 303/916'da ele geçirdi. Ancak bundan yaklaşık bir yıl sonra hilafet merkezindeki vezir değişikliğinin Yusuf'un aleyhine gerçekleşmesi üzerine halife onun Rey valiliğini onaylamadığını belirterek üzerine Hakan el-Müflihî komutasında bir askeri birlik sevk etti. Yusuf'un bu ordu karşısında başarılı olmasının ardından Halife, bölgeye Munis el-Muzaffer komutasında bir ordu gönderdi. Bütün bunlar yaşanırken Yusuf'un, Rey valiliğinde kalmak şartıyla Bağdat'a 700 bin dinar ödemeyi teklif etmesine karşılık halife ret cevabı verdi ve onu Bağdat'a çağırdı. Yusuf, bu çağrının kendisi için tehlikeli olduğu kanısıyla Rey'in haracını toplayıp Erdebil'e gitti. Munis buna karşılık Yusuf'u 306/919'da yakalayıp Bağdat'a götürdü.

306/919'da Sacoğullarından Yusuf'u mağlup eden Abbâsî komutanı Munis, Ali b. Vehsuzan'ı Rey ve civarına vali tayin edip şehirden ayrıldı. Kısa bir süre sonra Ali'nin ölümü ile buranın valiliği Vasıf Begtemuri'ye verildi. Azerbaycan valisi Ahmed b. Ali, Kum'dan hareketle Rey'i ele

⁸⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 440; Yılmaz, *Mutazid ve Müktefi Döneminde Abbâsiler*, s. 290.

⁹⁰ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XI, s. 173.

⁹¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 15; Sıddıqi, *Caliphate and Sultanate*, s. 80.

geçirdi. Halifenin üzerine yolladığı orduyu mağlup ederek kendisini şehre vali tayin ettirdi. Böylece Yusuf'un Rey'e tekrar gelmesine kadar Sâmânî valisi olarak görev yapan Ahmed b. Ali ile birlikte Rey tekrar Sâmânî idaresine geçmiş oldu. Ancak bundan üç yıl sonra Yusuf 500 bin dinar vergi ödemek şartıyla serbest bırakıldı. İki yıl sonra da yani 311/924'te Sâmânîlerin idaresinde bulunan Rey'i tekrar ele geçirdi. Şehre vekil olarak gulamı Müflih'i tayin ettikten sonra şehirden ayrıldı. Ancak Rey halkı isyan edince geri dönerek bir yıl sonra burayı tekrar itaat altına aldı⁹². Sacoğulları'nın Rey'deki hâkimiyeti 303-306/916-919 yılları ile 311-313/924-926 yılları arasında olmuş ve her iki dönemde de Sâmânîlerle mücadele gerçekleşmiştir.

311/924'de Rey'deki Sâmânî hâkimiyeti kesintiye uğradıktan sonra 313/926'da bizzat halife Muktedir, Yusuf'un yerine Said Nasr b. Ahmed'i, Rey şehrine vali tayin etti. Nasr b. Ahmed bu görevi 313/926'da Rey'den Yusuf'un azatlısı olan Fâtik'i kovarak yerine getirdi ve iki ay şehirde ikamet etti. Önce Simcur'u ardından da Muhammed b. Ali'yi Rey'e vali tayin etti. Muhammed b. Ali, 316/928 yılı sonlarında buraya yerleşmişti. Ancak o hastalanınca Alevî dâisi el-Hasan ile Mâkân b. Kâkî'ye yazdığı mektuplarla onları Rey'e davet etmiş ve geldikleri takdirde şehri onlara teslim edeceğini söylemişti. Her ikisi Rey'e geldiklerinde şehri onlara teslim edip Rey'den ayrılmıştı⁹³. İbn İsfendiyar'ın eserinde, Mâkân b. Kâkî ile dâi el-Hasan'ın anlaşmaya vararak büyük bir ordu ile Rey'e yürüdüğü ve şehri ele geçirerek Muhammed b. Saluk'u şehirden uzaklaştırdığı kayıtlıdır⁹⁴.

Esfâr b. Şireveyh ed-Deylemî'nin alevi daisi el-Hasan'ı öldürmesinden sonra Rey bölgesinin hâkimiyetini ele geçirdi ve Rey'de Horasan hâkimi Nasr b. Ahmed adına hutbe okuttu. Ancak bölgede gittikçe güçlendikten sonra Sâmânî Emiri Nasr b. Ahmed'e baş kaldırıp Rey'de altından bir saltanat tahtı ile taç yaptırdı. Nasr b. Ahmed'in üzerine ordu sevk etmesi ve ordusundaki unsurların baskısı ile Sâmânî Emiri ile anlaşma yaptı. Bu anlaşma gereği Esfâr, Rey ve civarından topladığı vergileri Sâmânî Emir'ine gönderecekti⁹⁵.

⁹² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 87-122; Ali İpek "Sacoğulları", *TDVİA*, c. XXXV, İstanbul 2008, s. 364-365; Frye, "The Period From The Arab İnvation To The Saljuqs", s. 231.

⁹³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 140.

⁹⁴ İbn İsfendiyar, *History of Tabaristan*, c. II, s. 209.

⁹⁵ Cezerî, *Tarih-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İnan*, c. XIX, s. 225; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 158-162.

Esfâr'ın ölümü de kendi komutanlarından olan Merdaviç b. Ziyâr'ın eliyle gerçekleşti. Merdaviç, Sâmânî komutanlarından olan Mâkân b. Kâkî ile işbirliği içine girdi ve Esfâr'ın ordusundaki isyandan da istifadeyle onu öldürerek Rey'e hâkim oldu⁹⁶.

Rey'de Ziyârîler, Sâmânîler ve Büveyhî Mücadelesi

Ziyârîler⁹⁷ Rey'e hâkim olmadan önce şehir son olarak Deylemî emirinin tasarrufunda ancak Sâmânî emirinin hâkimiyetindeydi. Sâmânîlerin hizmetinde olan Merdaviç b. Ziyâr, 316/928 yılında Rey'i ele geçirdi ve hanedanlığının başkenti yaptı. Merdaviç, 321/933 yılında Rey'den Cürcan'a hareket edince üzerine gelen Sâmânî lideri Nasr b. Ahmed'e karşı koyamayacağını anlayınca Rey'in elinde kalmak şartıyla bir anlaşma imzalamak zorunda kaldı⁹⁸.

323/935 yılında Merdaviç'in öldürülmesiyle daha önce Rey'de bulunan kardeşi Veşmgir'e Ziyârîler itaatini bildirmişti. Bu tarihten itibaren Rey'de Veşmgir ile Büveyhîlerden Rüküddevle b. Büveyh arasında mücadeleler sürekli bir hal aldı. Bu ikilinin mücadelelerinden başka Horasan'da hâkimiyetlerini devam ettiren Sâmânîler de bölge ile ilgilenmekteydi. Sâmânî Emiri, Horasan valisi olan Ebû Ali b. Muhammed'i 329/940 yılında Rey üzerine gönderdi. Veşmgir'e, Mâkân b. Kâkî destek olurken, Ebû Ali'ye, Rüküddevle b. Büveyh yardım etmişti. Neticede Mâkân'ın ölümü ile Veşmgir savaştan kaçmak mecburiyetinde kaldı. Rey 329/940'da Sâmânîlerin idaresine tekrar girmiş oldu⁹⁹.

Ebû Ali'nin sıkıştırması sonucu 332/943 yılında Sâmânîlerin emrine giren Veşmgir, Nasr b. Ahmed'in ölümü ile Ebû Ali'nin Horasan'a geri gitmesini fırsat bilerek Rey'i ele geçirdi. Ancak Veşmgir, Ebû Ali ile girdiği mücadelelerde güçten düştüğünden bu defa Rüküddevle Hasan b. Büveyh, aynı yıl Rey üzerine hareket ederek şehri ele geçirmeyi başardı. Bundan bir

⁹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 163-164; Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, s. 409; Kasımzâde, *Yadname-i Taberi*, s. 526.

⁹⁷ Yaklaşık olarak 927'den 1090'a kadar geçen süreçte varlık gösteren Ziyârîler'in kurucusu Merdaviç b. Ziyâr'dır. Hanedan Deylemî olup ismini Merdaviç'in babasından almaktadır. Gürgan, Taberistan, Kumis gibi bölgelerde faaliyet göstermiş olan bu hanedan, İslam öncesi hanedanlardan Gilan hükümdarı Keyhüsrev ile aynı soydan gelenler olarak kendilerini tasvir ediyorlardı. Bu hanedan bir süre sonra varlığını Selçuklulara bağlı olarak devam ettirmiş ve en sonunda Hasan Sabbah tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bkz. Erdoğan Merçil, "Ziyârîler", *MEBİA*, c. XIII, İstanbul 1986, s. 622-624.

⁹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 164,219; Ahmet Güner, "Merdaviç b. Ziyâr", *TDVİA*, c. XXIX, Ankara 2004, s. 178; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *TDVİA*, c. VI, İstanbul 1992, s. 496.

⁹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 252-314.

yıl sonra Sâmânîler tekrar Rey'i ele geçirmek üzere harekete geçti. Emir Nuh, Ebû Ali'yi bu iş için görevlendirdi. Rüküddevle üzerine ordusu ile hareket halindeyken Ebû Ali'ye karşı ordu içinde oluşan muhalefet onun zayıflamasına ve Rey'i alamamasına sebep oldu. Ancak 335/945'de tekrar Rey üzerine harekete geçen Ebû Ali bu defa herhangi bir muhalefet olmaksızın büyük bir ordu ile Rey üzerine giderek Rüküddevle'yi şehirden terke zorladı. Böylece 2 yıl aradan sonra Rey Sâmânî emirliğinin hâkimiyetine girmiş oldu¹⁰⁰.

Bu olaydan sonra Ebû Ali ile Sâmânî Emiri arasında yaşanan problemden de istifade ile Büveyhî lideri İmadüddeve, Emir Nuh ile bir anlaşma arayışına girdi. Buna göre Ebû Ali Sâmânî emirliğine yılda ne veriyorsa yüz bin dinar daha fazla vergi verme ve askeri destek sözü ile anlaşma gerçekleşti ve İmadüddeve kardeşi Rüküddevle'yi Rey'i almak üzere gönderdi. 336/946 yılında Rey, Sâmânî hâkimiyetinden Büveyhîler'e geçti¹⁰¹. Sürekli bir şekilde Rey şehri için mücadeleye girişiliyor olması şehrin önemli bir yerleşim yeri olduğu anlamına gelmektedir. Muhtemelen, Rey'e hâkim olmak demek civar bölgelere de hâkimiyet kurmak anlamına geliyordu. Bundan dolayı şehirde sürekli mücadeleler yaşanmıştır.

Emir Nuh, Rey'i tekrar Sâmânî hâkimiyetine dâhil etmek amacıyla Mansur b. Karategin komutasındaki bir orduyu bölgeye sevk etti (339/950). Bu sırada Rüküddevle, yerine Ali b. Kame'yi vekil olarak bırakmış ve Rey'den ayrılarak Fars bölgesine gitmişti. Sâmânî ordusu Rey'e ulaştığında mücadele edemeyeceğini anlayan Ali b. Kame, Rey'den ayrılarak İsfahan'a geçti. Bu durum Mansur'un işini kolaylaştırdı. Mansur, Rey, Cibal ve Karmisin'i Sâmânî hâkimiyetine dâhil etti, Rüküddevle'nin adamlarını da görevlerinden aldı¹⁰².

Mansur b. Karategin Rey'e dönünce, askerleri üzerindeki hâkimiyetini tesis edemediğini gördü ve askerler sonuçta onu terk ederek Nişabur ve çevresine dağıldılar. Ayrıca Mansur birkaç kez görevinden ayrılmak istediğini Emir I. Nuh'a bildirmişti. Bunun üzerine Emir Nuh onu görevden alarak Horasan sipehsalarlığına Ebû Ali'yi atadı¹⁰³.

Rüküddevle ile Veşmgîr arasında meydana gelen olaylardan sonra

¹⁰⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 330-381; Ahmet Güner, "Nuh I", *TDVİA*, c. XXXIII, İstanbul 2007, s. 227.

¹⁰¹ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XI, s. 372; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 398-400; Sıddıqî, *Caliphate and Sultanate*, s. 114.

¹⁰² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 417-420.

¹⁰³ İbn İsfendiyar, *History of Tabaristan*, c. II, s. 211; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 424.

Veşmgîr Emîr Nuh'a mektup yazıp ondan yardım istedi. Bunun üzerine Emîr Nûh, Ebû Ali'ye haber göndererek derhal Horasan askerleriyle Rey üzerine gitmesini ve Rûknüddeve ile savaşmasını emretti. Ebû Ali ve Veşmgîr kalabalık bir orduyla 341/953 yılında Rey'e yöneldiler. Durumu öğrenen Rûknüddeve, üzerine gelenlerle mücadeleye girişemeyeceğini anladığı için bulunduğu şehirde kapanıp burayı korumayı tercih etti. Uzun çarpışmalar sonucunda her iki taraf da güçten düşünce anlaşma zemini arandı ve nihayet Ebû Ali ile Rûknüddeve aralarında barış yapıldı. Bu durumu Veşmgîr, Emir Nuh'a Ebû Ali'nin Rûknüddeve'ye meyl ettiği şeklinde rapor edince Emir Nuh onu görevinden azletti¹⁰⁴. Ebû Ali de bunun üzerine 342/954'de Rey'e giderek Rûknüddeve'ye sığındı. Bir yıl sonra, Muhammed b. Mâkân komutasındaki Sâ mânî kuvvetleri Rey üzerine yeniden harekete geçti. O sırada Rey'de bulunan Rûknüddeve kardeşi Muizzüddeve'den yardım talebinde bulundu. Neticede Rûknüddeve'nin talebiyle iki taraf arasında yapılan bu antlaşmaya göre; Rey ve Cibal bölgesi Rûknüddeve'ye bırakıldı, bunun karşılığında Büveyhîler Sâ mânîlere her yıl iki yüz bin dinar ödemeyi ve Veşmgîr'e saldırmamayı kabul etti¹⁰⁵.

Büveyhîlerin lideri Rûknüddeve 365/976'da vefat etmeden evvel ülkeyi oğulları arasında paylaştırmış ve hepsinin Adududdeve'ye itaat etmelerini istemişti. Bu aşamada Rey ve civarı Fahrüddeve'ye verildi. Fahrüddeve bulunduğu topraklardan memnun kalmadığı için amcasının oğlu Bahtiyar'ın teşvikiyle topraklarını genişletmek amacıyla harekete geçti. Adududdeve kardeşinin bu itaatsizliği üzerine 369/980 yılında Fahrüddeve'nin elinde bulunan Hemedân, Rey ve her iki şehir arasındaki toprakları tamamen hâkimiyeti altına alıp diğer kardeşi Müeyyedüddeve'ye teslim etmiş ve onu bütün bu bölge şehirlerinde kendisine nâib olarak tayin etmişti. Rey'de konaklayan Adududdeve bütün buraları tamamen yönetimi altına almış bulunuyordu¹⁰⁶. Önce Adududdeve'nin bir yıl sonra da Müeyyedüddeve'nin ölümü ile hanedanın en yaşlı üyesi konumunda olan Fahrüddeve 373/984'de Cibal kolunun hükümdarı ilan edildi¹⁰⁷. Daha sonra Rey'e dönerek Adududdeve gibi “Şâhinşah” unvanıyla adına para bastırıldı¹⁰⁸.

¹⁰⁴ İbn İsfendiyar, *History of Tabaristan*, c. II, s. 211-212. Anlaşma gereği 200 bin dinar Rûknüddeve tarafından ödenecekti. Bkz. Güner, “Nuh I”, s. 228.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 434-442; Sıddıqi, *Caliphate and Sultanate*, s. 118.

¹⁰⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 576-613.

¹⁰⁷ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XI, s. 545-546.

¹⁰⁸ Abdülkerim Özaydın, “Fahrüddeve”, *TDVİA*, c. XII, İstanbul 1995, s. 99; John J. Donohue, *The Buwayhid Dynasty In Iraq*, Brill, Leiden 2003, s. 30-31.

386/997 yılına kadar Rey'de hükümdar olan Fahrüddeve şehirde bir cami ile bir kale yaptırdı. Rasat çalışmalarıyla yakından ilgilenen Fahrüddeve, Ebû Mahmûd Hâmid b. Hıdır el-Hucendî onun emriyle, güneşin Rey şehrinin boylamına girişini gözetlemekte kullanılan büyük bir sekstant yaptırdı¹⁰⁹. Büveyhîler döneminde Rey şehri kütüphaneler açısından oldukça parlak bir dönem yaşadı. Buna ek olarak Rey'de çeşitli binaların yapımı ile imarlaşma faaliyetleri değerlendirildi¹¹⁰.

Onuncu yüzyılın ikinci yarısında böylesine önemli bir meselede Rey kentinin kullanılması hem şehrin önemine hem de devletin Rey'e verdiği öneme işaret eder¹¹¹.

Fahrüddeve'nin ölümünden sonra dört yaşındaki oğlu Rüstem tahta geçti ancak idare annesinin elindeydi. 396/1006 yılında Rey'in idaresi bir başka Büveyhî ferdi olan Şemsüddeve tarafından devralındı. Ancak saltanat naibi olan anneleri bir yıl sonra Rey'de tekrar Mecdüddeve'yi saltanat tahtına oturttu¹¹². Mecdüddeve bu tarihten itibaren Sultan Mahmud'un burayı istilasına kadar (419/1029) Büveyhîler'in Rey'deki hâkimiyetini devam ettirdi. Böylece Rey'de bir asır boyunca Büveyhîler hüküm sürdüler.

Rey'in Gazneli Hâkimiyetine Girmesi ve Oğuzlar ile Mücadele

Büveyhîlerin Rey'deki gücü giderek zayıflarken, buna karşılık bölgede yeni güç dengeleri kendini göstermeye başladı. Bunlardan biri 351/963 yılında kurulan Gazneli Devleti'di. Gazneliler, Sultan Mahmud'un nezdinde başarılı Hindistan seferlerinden sonra topraklarını genişletmek adına Rey'i ele geçirme isteğiyle harekete geçti. Sultan Mahmud bu sebeple Rey'e sefer yapmadan önce şehirde hükümdarlık yapan Büveyhî Mecdüddeve'nin naibi olan annesinden (Seyyide) haraç ve oğlunu talep etmesine karşılık (418/1028) Seyyide'den aldığı cevap üzerine bu isteğinden vazgeçti¹¹³.

¹⁰⁹ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, c. II, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2007, s. 21; Özeydin, "Fahrüddeve", s. 99. Sekstant: yerküre üzerinde bulunan yerin enlemini belirlemek amacıyla, bir gök cismiyle ufuk düzlemi arasındaki açısal mesafeyi ölçmekte kullanılan optik seyir cihazı.

¹¹⁰ Merçil, "Büveyhîler", s. 499.

¹¹¹ Rey'de kurulan Rasathane ve Sekstant hakkında daha fazla bilgi için Bkz. Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, c. II, s. 25-27.

¹¹² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IX, s. 167.

¹¹³ Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, s. 421; Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002, s. 103; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 43.

Seyyide'nin vefatı ile Sultan Mahmud derhal harekete geçerek Mecdüddeve'yi yakalattı. Daha sonra Rey üzerine yürüyerek 419/1029'da şehre girdi¹¹⁴. Bir milyon dinar değerinde mal ve beş yüz bin dinar değerinde mücevher, altı bin elbise, birçok teçhizat ve malzeme ele geçirdi¹¹⁵. Sultan Mahmud, daha sonra Rey şehrinde bulunan Şîî kitaplığını yaktırmanın yanında Rafızî ve Bâtîni grupları da cezalandırdı¹¹⁶. Bu durumu başka bir yazar farklı bir bakış açısıyla şöyle ifade etmektedir: “Sultan Mahmud Rey’de bilginler, filozoflar ve düşünürleri büyük işkencelere maruz bırakmış ve idam etmiştir. Dahası onların eserlerini de yaktırdı”¹¹⁷. Rey’de bunlar yaşandıktan sonra Sultan Mahmud, Horasan’a dönmeden önce Rey’de oğlu Mesud’u vekil bıraktı¹¹⁸.

Sultan Mesud, 420/1030’da Sultan Mahmud’un ölümüyle boşalan Gazneli tahtını kardeşinden almak için harekete geçmeden önce Rey halkından itaat edip söz dinlemeleri için ahd almıştı¹¹⁹. Burada Sultan Mesud’un Rey halkının bir takım hasletlerinden dolayı onlara karşı güvensizlik beslediği izlenimi çıkarılabilir. Sultan Mesud tahta geçtiğinde Rey şehrinin yönetimi kendisi adına hutbe okutmak şartıyla Ziyâri Enuşirvan b. Manuçehr’e verdi¹²⁰.

Rey ve civarının kethüdâsı olarak görev yapan şahıs hakkında şikâyetler yükselince Mesud derhal olaya müdahale ederek yeni bir görevli tayin etti. Bu görevliye hitaben: “Biz seni tecrübe ettik... Rey ve çevresinin işleri

¹¹⁴ Gerdîzî, *Zeynû'l-Ahbâr*, s. 418; Cezerî, *Tarih-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, c. XXII, s. 86; Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 73; Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, s. 37; Frye, “The Period From The Arab İnvation To The Saljuqs”, s. 177.

¹¹⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IX, s. 287-288; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 43-44.

¹¹⁶ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XII, s. 104-105; Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, s. 53-73; Frye, “The Period From The Arab İnvation To The Saljuqs”, s. 177.

¹¹⁷ Muhakkik, *Dovvomîn Bist Gofar*, s. 220-221. Yukarıdaki iki anlatımdan biri Sünni, diğeri Şîî anlatım tarzıdır. Zira Rey’de Sultan Mahmud’un hedefinde olan kesim Ehl-i Şîa’dan olan Büveyhilerdir.

¹¹⁸ Gerdîzî, *Zeynû'l-Ahbâr*, s. 418; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IX, s. 288; Sir Jhon Malcolm, *Tarih-i Kâmil-i İran*, c. I, s. 217-218; Sümer, *Oğuzlar*, s. 73; Sıddıqî, *Caliphate and Sultanate*, s. 136; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 44.

¹¹⁹ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, c. I, (Thk. Halil Hatib Rehber), İntişarat-ı Mehtab, Tahran, 1374, s. 16; Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, s. 144.

¹²⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IX, s. 310-311; Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, s. 65-66.

mühimdir, Tahir'de bu işi başaracak adam değildir”¹²¹ diyerek Rey'e ne kadar çok önem verdiğini göstermektedir.

Sultan Mesud, Gazne tahtını ele geçirmek amacıyla kardeşiyle yapacağı mücadelede babasının ülkesinden çıkardığı Oğuzları da yanına aldı. Gazne tahtını ele geçirdikten sonra Mesud, Rey'e vali tayin ettiği (421/1031-1032) Taş-Ferrâş'ın yanında Oğuzları da gönderdi. Ancak Oğuzların faaliyetlerinden dolayı halkın şikâyetçi olması ve vezirinin girişimiyle Mesud, Oğuz komutanlarının bazısını öldürttü. Netice itibariyle Oğuzlar ile Gazneliler arasındaki husumet bu olaydan sonra iyice arttı¹²².

426/1035'de vuku bulan Nesa savaşı sonrasında Rey bölgesine hâkim olan Oğuzların şehre girip yağma ve talanda bulundular. Mesud bunlar üzerine Taş-Ferrâş komutasında bir birlik göndermişse de (428/1037) Oğuzlar galip geldi¹²³. Sürekli devam eden Türkmen akınlarına karşı duramayan Gazneliler, en sonunda Rey'in hâkimiyetini tamamen kaybetti. 429/1038'de daha önce Mesud tarafından görevlendirilen Ebû Sehl'e karşı Deylemlî Kakûyi Alâüddevlî Muhammed, Oğuzların bir kısmının desteğini alarak, Rey'i ele geçirdi. Rey'in düşmesi Gazneliler'in batıdaki hâkimiyetlerini de kesin olarak sonlandırdı¹²⁴. Bütün bunlardan sonra Selçuk ailesinin giderek güçlenmesi sonucu Dandanakan savaşından hemen sonra 433/1042'de Rey, İbrahim Yınal tarafından ele geçirildi ve Tuğrul Bey'in buraya gelip başkent yapmasıyla Selçukluların Rey'deki hâkimiyeti de kesinlik kazandı¹²⁵.

SONUÇ

Rey şehri İslam fethinden Selçuklu hâkimiyetine girene kadar pek çok siyasi mücadeleye sahne olduğu gibi pek çok devletin de hâkimiyeti altına girmiştir. Rey'de yaşanan siyasi mücadeleler, şehrin önemli bir konumda olduğundan devletler veya hanedanlar kendi konumlarını buldukları

¹²¹ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, c. II, s. 617.

¹²² Sümer, *Oğuzlar*, s. 73-74.

¹²³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IX, s. 291-294; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004, s. 46; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 65; Sümer, *Oğuzlar*, s.78-80.

¹²⁴ Sümer, *Oğuzlar*, s. 80-82; Donohue, *The Buwayhid Dynasty In Iraq*, s. 31; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 65.

¹²⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XII, s. 141-142; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IX, s. 388-389; Münecimbaşî Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, c. I, (Yay. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s. 15; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1965, s. 55-66; Özgüdenli, “Rey”, s. 41; Sümer, *Oğuzlar*, s. 88.

bölgede güçlendirme adına şehri, ele geçirmeye çalışmıştır. Abbâsiler için Rey, devletin doğu toprakları için hayati öneme sahipken, Zeydiler için Rey, dağlık bölgeden ovaya çıkış için bir kapı konumundadır. Sâmânîlerin emîrlik döneminde ise Rey şehri Horasan bölgesini kontrol altında tutmak için kilit konumda olmuştur. Rey'in devletler için siyasi mücadele sahası olmasının nedenleri arasında; önemli ticaret yolları üzerinde bulunması, insan kaynakları ve tarım ürünleri bakımından zenginliği, askeri açıdan stratejik mevkide olması gibi nedenler öne çıkmaktadır. Haliyle Rey şehri birçok defa tahrip edilip her defasında yeniden inşa edilmiştir.

Rey'in siyasi çekişmelerin yanında en belirgin özelliği isyanlardır. Zira Rey şehri Hz. Ömer döneminde fethedildiği zaman toprakları Fey esasına tabi tutulmuş ve eski sahipleri yerlerinde kalmıştı. Onlarda çok geçmeden isyan etmişlerdi. Bu isyanlar süreklilik arz etmenin yanında ortak özellikleri dinî idi. Ancak altyapı itibariyle siyasi nedenlere dayanmaktaydı. Çünkü tarihten gelen Arap-Fars çekişmesinde Farslılar kendilerini, Araplara nazaran üstün görüyordu. Bu üstünlük Nihavend savaşından sonra kayboldu ve bütün Fars toprakları Arapların eline geçti. Dolayısıyla Sasânî devletinin önemli kentlerinden olan bu şehirde uzun süre dinî veya siyasî ayaklanmalar meydana geldi.

Öncelikle ilk dönem isyanları, Sâsâni Devleti kalıntılarını ve Zerdüştlüğü içinde barındırırken, Emevî döneminde çoğunlukla Rey'de meydana gelen isyanlar, Haricilerin dolaylı ya da direkt desteklenmesi ile ortaya çıktı. Abbâsî döneminin ilk yıllarında yine Sâsâni Devleti'nin izlerini taşıyan isyanlar ve daha sonraki süreçte vuku bulan Şîî karakterli isyanlar ile Abbâsî Devleti'nin otoritesinin Rey'de zayıflamasından sonra bölgede etkili olmaya başlayan Şia'nın kolu İsmailiyye hareketi gibi mevcut yönetime başkaldırı, Rey'deki isyanların ne istikamette olduğunu ortaya koymaktadır. Rey'de ortaya çıkan isyan hareketleri içinde en etkili olanı Şîî karakterli isyanlar olmuştur ki, bölgede uzun süren hatta Abbâsî halifesini tahakküm altına alan Büveyhî Devleti kurulmuştur.

Bütün bunlara ek olarak Rey şehrinin demografik yapısı itibariyle isyana açık bir şehir olduğunu da belirtmek gerekir. Zira daha önce de belirttiğimiz gibi Tahir b. Hüseyin Rey'de vali iken İsa b. Ali ile arasındaki savaşta Rey halkı için "*Rey halkı çöl bedevileri ve köylerde yaşayan çapulculardır*" ifadesini kullanmıştı. Bu ifade belki tek başına yetmese de Rey'in demografik yapısı hakkında az da olsa fikir sunmaktadır. Zira Emevîler döneminde vuku bulan Harici isyanlarda taraftar kitlesi çoğunlukla Bedevi Araplardan müteşekkildi. Bunların bölgede varlık gösteriyor

olmasının yanında Mecusi olanların da bunlara katılmasıyla¹²⁶ aynı paralelde fikir uyuşması söz konusu olmuş ve bölgede yaşayan insan karakteri ve prototipinin insanları nasıl bir ruh yapısı içinde hareket etmeye sevk ettiğini gözler önüne sermiştir. Fikrî hareket ve ruh yapısı her zaman siyasî olayların seyrinde önemli bir yol haritası ve altyapı konumunda olmuştur.

Altyapısı siyasî olan ancak dinî bir kimliğe bürünen isyanlar, Rey'de İslam fethinden Selçuklu hâkimiyetine kadar neredeyse her dönem devamlılık arz etmiştir. İsyancılar zaman zaman Rey sakinlerinin de desteğiyle mevcut yönetimi oldukça zor durumda bırakmıştır. Taberî'de İsmail b. Ahmed dönemindeki Rey şehri anlatılırken (290-294/902-907), Rey'in nüfusunun çoğunlukla İranlılardan meydana geldiği belirtilmektedir¹²⁷. Buna göre İslam fethi üzerinden yaklaşık iki buçuk asır geçmesine rağmen şehirde yerel nüfusun ağırlığını hissettirdiği anlaşılmaktadır. Hem bedevi Araplar hem de İranlı unsurların fazlaca bulunduğu Rey şehrinde bu iki farklı unsurun meydana getirdiği isyanlar, tek başlarına iken başarılı olamamışken Şîî karakterli isyanlar daha başarılı olmuştur. *Şîî isyanları niçin Rey'de diğer isyanlara nazaran başarılı olmuştur?* Sorusuna, bu iki farklı unsurun aynı çatı altında birleşmesi cevap olarak verilebilir. Dolayısıyla Rey'de Sâsâni Devleti'ni yeniden canlandırmaya yönelik isyanlar, yerini zamanla Harici isyanlara, belli bir süre sonra da Şîî karakterli isyanlara bırakmıştır. Böylece tabiri yerindeyse tekâmül sürecinden geçen bu isyan silsileleri meydana gelmiştir.

Rey'de kültür ve medeniyet çerçevesinde özellikle Büveyhîler döneminde önemli gelişmelerin yaşandığını söylemek mümkündür. Büveyhîlerin şehirde imar faaliyetlerinde bulunması ve dönemin en büyük kütüphanelerinden birini Rey'e inşa etmeleri, Rey'in önemli bir kültür merkezi olmasını sağlamanın yanında araştırma yapmak için seyahat yapan âlimlerin de uğrak yeri olmasını sağlamıştır. Rey'e Büveyhîlerin katkısı sadece bununla sınırlı kalmamış rasat çalışmaları kapsamında inşa edilen rasathane ile astronomi alanında Rey şehri İslam bilim dünyasına katkı sağlamıştır.

¹²⁶ Çakırtaş, "Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri", s. 93.

¹²⁷ Kasımzâde, *Yadname-i Taberî*, s. 524.

KAYNAKÇA

Ağarı, Murat, “İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. II, Ankara 2006.

-----, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2002.

Artuk, İbrahim, “Abbâsiler ve Endülüs Emevîleri Zamanında Basılmış Mühim Sikkelerden Birkaçı”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, c. III, S.V-VI. 1953.

Bakır, Abdulhalik, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Bizim Büro Basımevi Ankara 2008.

-----, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara, 2002.

Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

Beyhakî, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Tarih-i Beyhakî*, c. I, (Thk. Halil Hatib Rehber), İntişarat-ı Mehtab, Tahran, 1374.

Bosworth, C. Edmund, *Historic Cities Of The Islamic World*, Leiden 2007.

Çakırtaş, Mehmet, “Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.

Çelik, Aydın, “Deylem’de İslamiyetin Yayılması ve Zeydiler”, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, c. VII, S. I, Elazığ 2010.

Cezerî, İbnü'l Esir, *Tarih-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, (Çev. Abbâs Halilî, Ebû'l Kâsım Hâlet), Müesese-i Matbuat-ı İlmî, Tahran 1371.

Daftary, Farhad, “Emevîler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Maveraünnehir’deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler”, (Çev. Mehmet Atalan), *Kelam Araştırmaları Dergisi*, c. IV, S. II, 2006.

Dineverî, Ebû Hanife, *Ahbârü't-Tivâl*, (Çev. Mahmud Mehdi Damğanî), Tahran 1383.

Donohue, John J., *The Buwayhid Dynasty In Iraq*, Brill, Leiden 2003.

Frye, Richard Nelson, “The Period From The Arab Invasion To The Saljuqs”, *The Cambridge History Of Iran*, Cambridge University, Cambridge 1999.

Furon, Raymond, *İran*, (Çev. Galip Kemali Söylemezoğlu), Hilmi Kitabevi, İstanbul 1943.

Gerdîzî, Ebû Said Abdülhayy b. Dahhâk b. Mahmud, *Zeynü'l-Ahbar*, (Thk. Abdülhayy Habibi), Dünya-yı Kitap, Tahran 1363.

Güner, Ahmet, "Merdaviç b. Ziyâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XXIX, Ankara 2004.

-----, "Nuh I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XXXIII, İstanbul 2007.

Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, (Çev. Abdülhalik Bakır), Bizim Büro Basımevi, Ankara 2008.

Hartmann, R., "Cibal", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, c. III, İstanbul 1982.

Hinz, Walter, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990.

İbn Fazlan, *Seyahatname*, (Çev. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınları, İstanbul 1995.

İbn Havkâl, Ebî'l-Kasım en-Nusaybî, *Kitâbu Sûreti'l-Arz*, Beyrut, 1938.

İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

İbn İsfendiyar, *History of Tabaristan*, c. II, (Çev. Edward, G. Browne), Leiden 1905.

İbn Kesir, el-Bidâye ve'n-Nihâye, c. VII, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 2001.

İbnü'l-Belhî, (*Farsname*) *Province Of Fars in Persia*, (Çev. G. Le Strange), The Royal Asiatic Society, Londra 1912.

İbnü'l-Esir, *el Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, c. V, (Çev. Ahmet Ağırakça-Abdulkerem Özaydın-Yunus Apaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1985.

İpek, Ali, "Sacoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XXXV, İstanbul 2008.

Kallek, Cengiz, "Haraç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XVI, İstanbul 1997.

Kasımzâde, Muhammed, *Yadname-i Taberi*, Müessesesi-i Mütalaat ve Tahkikat-ı Ferheng, Tahran 1369.

Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004.

Kurt, Hasan, "Sâmânoğulları Hükümdarı İsmail b. Ahmed'in Hâkimiyet Mücadelesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XLV, S. I, 2004.

-----, *Tahiroğulları*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002.

-----, "Tahiriler", *TDVİA*, c. XXXIX, İstanbul 2010.

Malcolm, Sir Jhon, *Tarih-i Kâmil-i İran*, c. I, (Çev. Mirza İsmail Hayret), Tahran 1380.

Merçil, Erdoğan, “Büveyhiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. VI, İstanbul 1992.

-----, “Saffariler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XXXV, İstanbul 2008.

-----, “Ziyâriiler”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, c. XIII, İstanbul 1986.

-----, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Minorsky, V., “Rey”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, c. IX, İstanbul 1964.

-----, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

Muhakkik, Mehdi, *Dovvomin Bist Goftar Der Mebahis-i Edebi ve Tarihi ve Felsefi ve Kelami ve Tarih-i Ulum Der İslam*, Tahran 1369.

Muhammedoğlu, Aliev Saleh, “Hürremiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XVIII, İstanbul 1998.

Mücahid, Abdulmelik, *The History Of İslam*, c. II, Darüsselam, Riyad 2001.

Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, c. I, (Yay. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2000.

Müstevfi, Hamdullah, *Tarih-i Güzîde*, (Thk. Abdülhüseyin Nevaî), Emir Kebir, Tahran 1364.

Öz, Mustafa “İsmailiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XXIII, İstanbul 2001.

Özaydın, Abdülkerim, “Fahrüddeve”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XII, İstanbul 1995.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Rey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XXXV, İstanbul 2008.

Palabıyık, Hanefi, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002.

Serinsu, Ahmet Nedim, “Dülefilere”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. X, İstanbul 1994.

Sezgin, Fuat, *İslam'da Bilim ve Teknik*, c. II, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2007.

- Sıddıqî, Amir Hasan, *Caliphate and Sultanate*, Camiatu'l- Falah, Karachi 1963.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.
- Şahin, M. Süreyya, "İsfahanî, Ebû İsa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XXII, İstanbul 2000.
- Şiblî Numanî, *Hiz. Ömer*, c. I, (Çev. Talip Yaşar Alp), Hikmet Yayınları, İstanbul 1986.
- Taberî, Muhammed b. Cerir, *Tarih-i Taberi*, c. X, (Çev. Ebû'l-Kasım Payende), Esatir, Tahran 1375.
- Tekin, Oğuz, "Sikke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XXXVII, İstanbul 2009.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1965.
- Uslu, Recep, "Horasan Tarihi", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997.
- Yakubi, *Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları İstanbul 2002.
- Yakut el-Hamevî, *Mücemü'l-Büldan*, c. III, Daru'l-Fikr, Beyrut (Trz).
- Yaşaroğlu, Hasan, "Taberistan Zeydîleri", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.
- Yılmaz, Saim, *Mutazid ve Müktefi Döneminde Abbâsiler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2001.